

hij het graveerwerk?

Op de Vlaanderenkaart leest men *Gerardus Mercator Rupelmundanus faciebat*, op de twee andere Vlaanderenkaarten met dezelfde fout vermeldt hij *ad autographum* of *describat*. Vanaf 1613 tekent hij zijn kaarten met *per*. Het is moeilijk hier enige conclusie aan vast te binden, maar het stemt toch tot nadenken.

BESLUIT

Dat de lokalisatie van Vlassenbroek op een Vlaanderenkaart als tracer kan benut worden om de inspiratiebron van cartografen voor Vlaanderenkaarten te bepalen, is een vaststaand feit. Wie het dorp op de linker-oever situeert, haalde zijn inspiratie rechtstreeks of onrechtstreeks bij G. Mercator. De uitleg over de foutieve ligging van het dorp is een hypothese.

Mercator krijgt een topografisch opgemeten kaart van Vlaanderen, waarop Vlassenbroek ontbreekt. Hij vult de kaart aan of laat ze aanvullen en steunt hiervoor op een andere, doch zuid-noord georiënteerde Vlaanderenkaart van P van der Beke. De fout blijft onopgemerkt en maakt haar weg door de eeuwen heen.

BRONNEN

A SANDERUS, *Flandria Illustrata*, 1644, Deel II, blz. 601 '1215 Capella de Vlassenbroeck'

Jacobus MAESTERIUS, *Beschrijving vande Stadt ende Landt van Dendermonde*, Leiden, 1646

De Schelde, Wielewaal vzw, 1990

J BOSSU, *Vlaanderen in Oude Kaarten Drie Eeuwen Cartografie*, Mappa Mundi, 1983

Fototheek Kaarten van Vlaanderen, Bibliotheek KOKW

Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het land van Dendermonde, 4^e reeks, deel 25, 2006, blz. 15

G BOEYKENS, *Geschiedenis van Baasrode*, Genootschap voor Geschiedenis en Volkskunde, 1995

D R DUNCKER en H WEISS, *Het Hertogdom Brabant in Kaart en Prent*, Mappa Mundi 1983

Belgische Cartografie in Spaanse verzamelingen 16de-18de Eeuw, Europaia Spanje, 1985

La carte topographique de la Belgique, Institut Cartographique Militaire Bruxelles, 1890, Vlassenbroek werd opgemeten in 1864

P C POPP, *Atlas Cadastral de Belgique – Province de Flandre Orientale – Arrondissement – Canton de Termonde*, 1860

J BOSSU, *Pieter van der Beke's map of Flanders Von Flandern zum Niederrhein*, Duisburg am Rhein, 2000 blz. 34-40

JEROEN VAN VAERENBERGH & JEAN-PIERRE VAN ROEYEN M.M.V. RUDIGER VAN HOVE

Recent archeologisch onderzoek in het Waasland (2004-2006)

INLEIDING

De laatste jaren werd in deze berichten ruimschoots aandacht besteed aan het archeologisch en paleolandschappelijk onderzoek dat naar aanleiding van de havenuitbreidingswerken en andere infrastructurele ingrepen door de Archeologische Dienst Waasland (ADW) werd verricht in de Wase polders. In deze periode werd echter ook in de rest van het Waasland heel wat onderzoek uitgevoerd.

De huidige bijdrage wil dan ook een overzicht geven van de belangrijkste archeologische interventies van de ADW in de periode 2004-2006 buiten het havenuitbreidingsgebied.

BEVEREN

Beveren-Hof ter Welle

In 2006 werden de verbouwing van de noordvleugel van het voorhofcomplex en de restauratie van het aanpalende poortgebouw van het Hof ter Welle archeologisch begeleid. Na de drooglegging van de walgracht vóór het voorhofcomplex werd het mogelijk om een beperkt archeologisch noodonderzoek uit te voeren in de walgrachtberm die aansluit bij de westelijke hoek van het poortgebouw.

Een bouwstijlische analyse had reeds aangetoond dat het poortgebouw met laatgotische poortomlijsting dateert uit de 15de eeuw¹. Het oorspronkelijke bakstenen bouwvolume van de noordvleugel kan op basis van iconografische gronden en bouwanalytisch onderzoek gedateerd worden in de eerste helft van de 17de eeuw², wellicht tussen 1602 en 1641, toen het goed in handen was van Gregorio II del Plano, schepen en later ook burgemeester van Antwerpen³.

Deze laatste datering stemt ook overeen met wat archeologisch kon vastgesteld worden in het oudste grachtpakket met zware puinbijmenging dat aan de voet van de walgrachtberm werd aangetroffen. Wellicht gaat het hier om het afbraakpuin van een ouder voorhof dat in de 17de eeuw werd afgebroken.

Van deze oudere constructies kwam in de berm nog een deel van de fundamenten aan het licht. Door het beperkte onderzoeksoppervlak was het echter niet mogelijk om de exacte vorm en afmetingen van het gebouw te bepalen. Mogelijk gaat het om de restanten van een ouder poortgebouw, zoals afgebeeld op de tekening uit 1602 (fig. 1). Vermoed wordt dat men

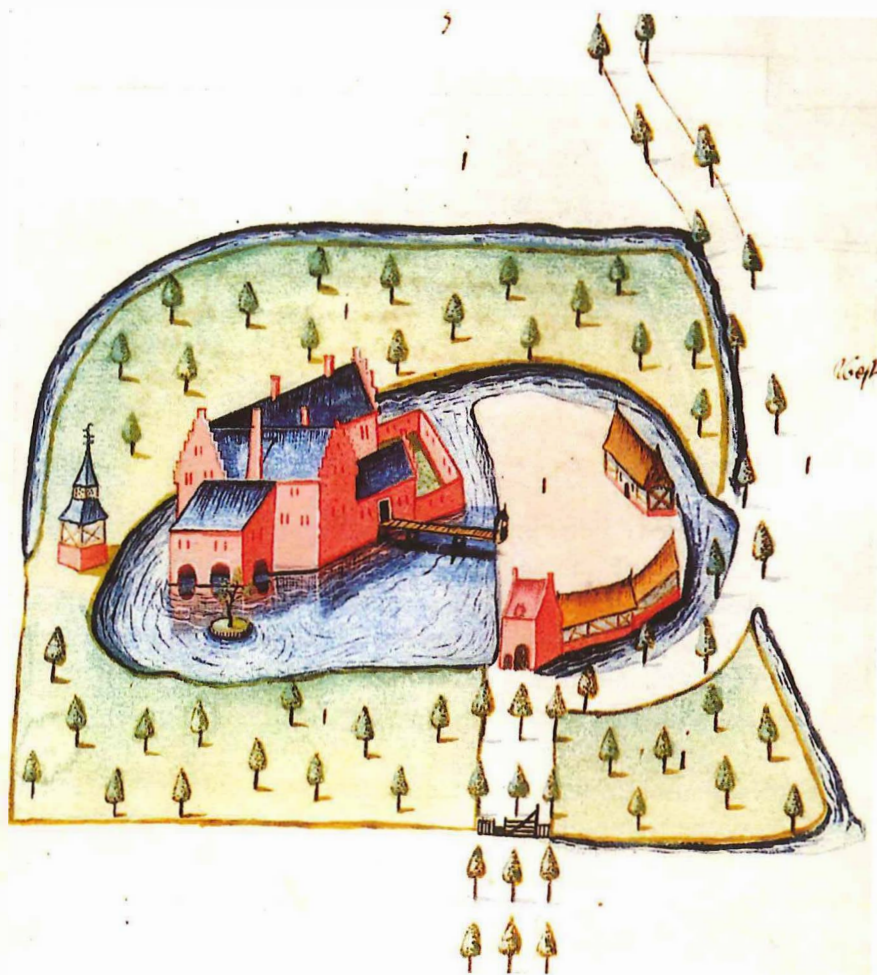

Fig. 1. Het Hof ter Welle in 1602 (ARA Brussel, fonds Arenberg, LA 4413).

bij de 17de-eeuwse verbouwing van het voorhof ook het poortgebouw aangepast heeft, waarbij hoogstwaarschijnlijk de laatgotische poortomlijsting werd hergebruikt in de nieuwe constructie. Dit verklaart ook waarom zowel de oorspronkelijke bakstenen noordvleugel van het voorhof als het poortgebouw met bakstenen van hetzelfde formaat zijn opgebouwd⁴.

Aangezien de walgracht in 1666 en wellicht ook in 1724-1725 uitgedregd werd⁵, dient de stratigrafische interpretatie van de walgrachtberm steeds met de nodige voorzichtigheid benaderd te worden.

Uit de archivalische bronnen is gebleken dat de huidige brug vóór het poortgebouw dateert uit 1725⁶. Op basis van het archeologisch onderzoek kan gesteld worden dat ook de walgrachtmuur met spaarbogen op dat moment werd gebouwd. De bakstenen pompwaterput in de berm is duidelijk vóór de bouw van de walgrachtmuur aangelegd, hoogstwaarschijnlijk wel binnen dezelfde bouwfase. Tenslotte werd in de 19de eeuw (1858 en 1862) en 20ste eeuw het bestaande bouwvolume van de noordelijke voorhofvleugel aangepast en uitgebreid⁷.
JVJ

Beveren-Nerenhoek

In het kader van de bouw van een waterzuiveringsstation aan de Nerenhoek te Beveren werden in 2006 de voorbereidende graafwerken archeologisch begeleid. De werfcontroles leverden twee zones op waar vlakdekkend archeologisch onderzoek noodzakelijk bleek. Het is wellicht niet toevallig dat beide sporenclusters gelegen zijn bij de Beverse Beek waarvan het oorspronkelijke meanderende verloop in de tweede helft van de 20ste eeuw rechtgetrokken werd.

In een eerste zone, op de terreinen van het eigenlijke waterzuiveringsstation, werd door de graafmachine een dubbele grafcircel aangesneden (fig. 2). Afgaande op de vormelijke kenmerken en de eerste evaluatie van de beperkte hoeveelheid schervenmateriaal kan een datering in de middenbronstijd verondersteld worden. Met een maximale diameter van ca. 14 m kan het grafmonument eerder tot de kleinere voorbeelden van dit type gerekend worden.

Op basis van het gelijkaardige vullingspatroon kan gesteld worden dat zowel de diepere buitenste als de ondiepere binnenste (diameter: ca. 9,40

m) grafcirkel gelijktijdig hebben opengelegd en dat er zich dus geen 'rituele' demping van de centrale gracht heeft voorgedaan. Bovendien toont het vullingspatroon aan dat er geen berm gelegen heeft tussen beide grachten. Deze lagen overigens te dicht bij elkaar om dit mogelijk te maken. Wel zijn er aanwijzingen voor de aanwezigheid van een centrale grafheuvel en wellicht ook voor een circulaire berm aan de buitenzijde van het grafmonument. De aanwezigheid van enkele paalkuiltjes tussen beide grachten in, doet vermoeden dat zich hier een (partieel bewaarde) palenkrans heeft bevonden.

Op de terreinen tussen de Nerenhoekstraat en de Beverse Beek kwam verder ook een uitgestrekte concentratie van archeologische structuren aan het licht. Hoewel het onderzoek van het complexe geheel van sporen nog niet afgerond is, kunnen we toch al een beeld schetsen van de verschillende occupatiefasen die het stroomgebied van de Beverse Beek op deze plaats gekend heeft.

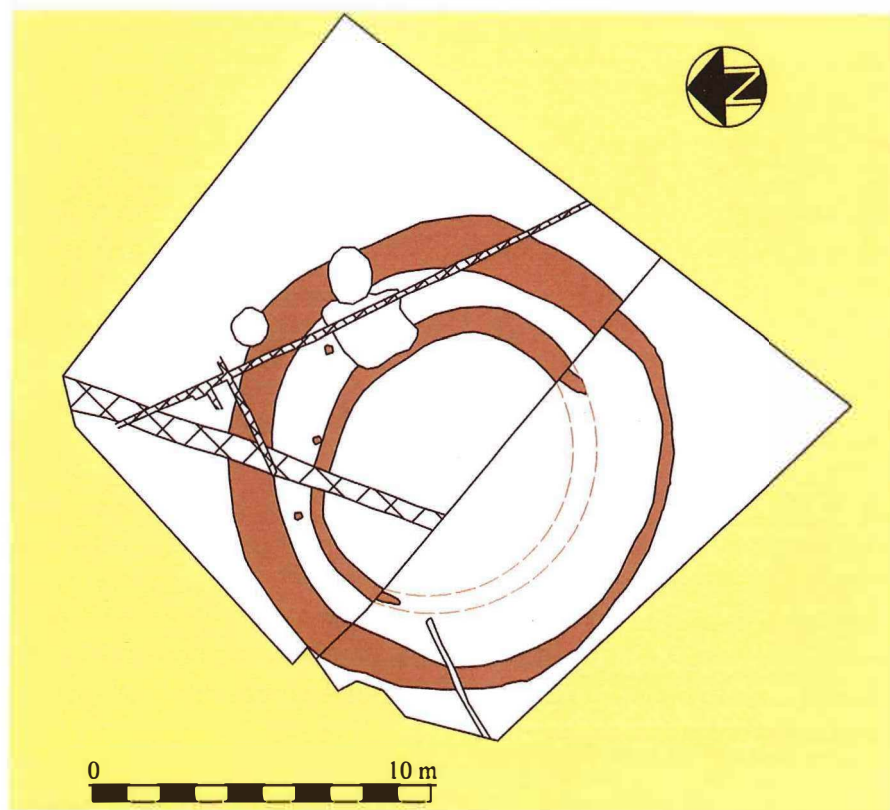

Fig. 2. Beveren-Nerenhoek: plattegrond van de grafcirkel.

De oudste sporen die werden teruggevonden dateren uit de steentijd en de metaaltijden. Vaak gaat het hierbij om enkele silexartefacten en handgevormde scherven die opgenomen werden in de oude cultuurlaag of die zich bevonden in recentere contexten. Uit de Gallo-Romeinse periode stamt een lange NW/ZO-georiënteerde gracht.

De occupatiefase die tot nu toe het meeste sporen heeft nagelaten, dateert uit de volle en late middeleeuwen. Net als op andere plaatsen in het Waasland lijkt de middeleeuwse aanwezigheid ook hier van start te gaan in de 11de-12de eeuw⁸. Over het uitzicht van de toenmalige nederzetting kunnen we op basis van de huidige stand van het onderzoek nog weinig zeggen. De ligging bij de natuurlijke grens tussen twee parochies (Beveren en Vrasene) is wellicht niet toevallig en werd in het verleden ook op andere plaatsen in het Waasland vastgesteld⁹. Het is bovendien opvallend dat de bewoningsactiviteit lijkt op te houden in de 13de-14de eeuw. Misschien kan hierin een aanwijzing worden gezien van de moeilijke leefomstandigheden in de 14de eeuw (pest, oorlog,...). Het is duidelijk dat in het kader van de regionale bewoningsgeschiedenis het verdere onderzoek van deze site kan bijdragen tot een beter inzicht.

JVV

Melsele-Dambrugstraat/Rudolf Esserplein

In het najaar van 2005 werden bij de werkzaamheden rondom de O.-L.-Vrouwkerk te Melsele verscheidene archeologische vaststellingen gedaan. Onder de Dambrugstraat en verder ten oosten van de kerk kregen we een beeld op het tot stand komen van het wegtracé. Wat lijkt op een 11de-12de-eeuwse onverharde weg op de westelijke dalrand van de Melselebeek, werd vanaf de 13de eeuw meer afgevlakt en geleidelijk verhard (fig. 3). Een gracht die langzaam gevuld werd met organisch zand, scheidde het kerkdomein af van de weg en werd in de loop van de 13de eeuw vervangen door een kerkhofmuur die volledig opgetrokken was in baksteen¹⁰. Nadien volgde een stelselmatige ophoging van het wegniveau, al dan niet met bestrating (niet in situ bewaard). Opnieuw wordt duidelijk dat in het Waasland pas vanaf de 11de-12de eeuw sprake kan zijn van een ontwikkeling van de dorpskernen zoals we die nu kennen. Deze bevinding werd reeds meermaals vastgesteld tijdens het jarenlange intensieve archeologische onderzoek in het Waasland¹¹.

De opeenvolging van talrijke, goed dateerbare organische pakketten binnen het wegtracé geeft ons de kans om door archeobotanisch en palyno-

logisch onderzoek een reconstructie te maken van de ontwikkeling van het middeleeuwse milieu

Onder het Rudolf Esserplein kwamen de fundamenten en de waterput van het zogenaamde 'Huis van Briels' aan het licht. Het gebouw met L-vormig grondplan op de hoek van de huidige Torenstraat en de Hazaarddam, zoals afgebeeld op de figuratieve kaart van Manderschaidt uit 1750, dateert wellicht uit de 17de eeuw en werd afgebroken in 1938. In het gebouw bevonden zich twee kelders, respectievelijk op de zuidoostelijke en de noordoostelijke hoek van het gebouw. In het vertrek tussen beide onderkelderde ruimtes bevond zich een bakstenen pompwaterput. Het is niet duidelijk of het gebouw oorspronkelijk als één wooneenheid geconcipieerd was. Langs de zuidzijde, onder de huidige Hazaarddam, bevond zich een gracht waarvan de vullingspakketten ernstig verstoord waren door vroegere rioleringswerken.

In 2006 werden nog enkele kleine werfcontroles uitgevoerd. Dit voornamelijk in functie van de verdere interpretatie van de situatie onder het Rudolf Esserplein. Aangezien in het kader van de herinrichtingswerken slechts een beperkte bodemingreep op het plein vereist was, leverden de archeologische controles weinig extra resultaat op. JVV

Melsele-spoorwegboog

Binnen het tracé van een nieuw aan te leggen spoorwegboog werd na een archeologische screening van het afgegraven terrein in 2006 een beperkt archeologisch onderzoek uitgevoerd.

Bij een grachtsysteem kwam een smal éénschepig gebouw (ca. 3 x 7 m) aan het licht dat op basis van de beperkte hoeveelheid archeologisch materiaal (één scherf) ten vroegste in de 13de-14de eeuw kan gedateerd worden. Het ontbreken van omgevingsstructuren doet een geïsoleerde ligging in landbouwgebied veronderstellen.

Enkele tientallen meter ten noorden van het gebouw werden twee NW/ZO-verlopende grachten met een spits profiel aangesneden. In één van beide grachten werden een doliumfragment aangetroffen, wat een datering in de Gallo-Romeinse periode doet vermoeden. Wellicht sluit dit grachtsysteem aan bij de Gallo-Romeinse occupatiezone van Melsele-Park & Ride die slechts 250 m hiervandaan gelegen is.

Ten noorden van de Pauwstraat kwam ten slotte nog een kleine cluster van onsamenhangende paalkuilēn aan het licht. De aanwezigheid van enkele tegula- en imbrexfragmenten zou kunnen wijzen op een Gallo-Romeinse datering, maar door het ontbreken van schervenmateriaal kunnen we hieromtrent geen uitsluitsel geven. JVV

KRUIBEKE

Bazel-Weispoel

In het vroege voorjaar van 2005 kwamen bij de graafwerken voorafgaand aan de uitbreiding van het OCMW-rusthuis 'Wissekerke' een aantal uitermate interessante sporen aan het licht. Door de moeizame samenwerking met de aannemer werd het onderzoek sterk bemoeilijkt en diende er gewerkt te worden onder een enorme tijdsdruk. Toch konden er twee afzonderlijke sporenconcentraties onderscheiden worden.

Aan de oostzijde van de werfput werden vijf brandrestengraven aan de rand van een Gallo-Romeinse nederzetting gelokaliseerd en gedeeltelijk onderzocht. Eén spoor waarin nederzettingsmateriaal aangetroffen werd, doet vermoeden dat de bewoning zich meer naar het oosten bevond, onder het bestaande rusthuis. Belangrijk hierbij te vermelden is dat in 1978 op ca. 300 m ten zuiden van deze site nog een Gallo-Romeinse nederzettingcontext werd aangetroffen (Bazel-Rupelmondestraat)¹². Opvallend is dat beide sites zich op de Wase cuestas bevinden, een locatie die meermaals opgezocht werd als occupatiezone. Denken we hierbij ook aan de talrijke Gallo-Romeinse sites van Kruikebe-Cauterhoek, Kruikebe-Argex, Kruikebe-Hogen Akkerhoek, Steendorp-Roomkouter, enz.

De noordwestelijke sporenconcentratie is ouder en dateert uit de late ijzertijd. Het betreft een rij van vier rechthoekige tot vierkante kuiltes met een NO/ZW-oriëntatie. Twee kuiltes hadden wellicht een rituele functie en kunnen misschien zelfs geïnterpreteerd worden als crematiegraven. Onderzoek van het verbrande botmateriaal uit de houtskoolen op de bodem zal hierover uitsluitsel moeten geven. De relatie met de paalkuilēn die op dezelfde lijn aangetroffen werden, is echter niet duidelijk. Parallel met deze kuiltenrij bevond zich een grotere rechthoekige kuil die slechts onvolledig onderzocht kon worden.

Bij de aanleg van het wegtracé van de nieuwe woonwijk vlak achter het rusthuis, werden bijna geen archeologisch relevante sporen aangetroffen. Enkel een paar laatmiddeleeuwse perceelsgrachten die dateren van vóór de bolle akkeraanleg konden gelokaliseerd worden. Ook in de zone van het rusthuis werd een dergelijke gracht aangesneden. De weinige archeologica die in deze greppelstructuren werden aangetroffen, bevestigden de 15de- en/of 16de-eeuwse datering van de bolle akkers in het Waasland¹³.

JVV

Bazel-Wissekerke

FIG. 3. KASTEEL WISSEKERKE. PLATTEGROND VAN HET KASTEELDOMEIN MET KASTEEL EN BIJGEBOUWEN

Door de drooglegging van de vijver rond het kasteel Wissekerke te Bazel in mei 2004 (naar aanleiding van een geplande sanering van het vervuilde slib), kreeg de Archeologische Dienst Waasland de kans om de buitenzijde van de huidige kelderverdieping van het kasteel aan een gedetailleerd muuronderzoek te onderwerpen. Een vroegere archeologische interventie bij de heraanleg van de keldervloer in januari 2001 had al heel wat data over de ontwikkeling van het kasteel opgeleverd. In de met water gevulde vijver was het toen onmogelijk om deze gegevens te koppelen aan de buitenzijde van het muurwerk.

Het muuronderzoek resulteerde in het opstellen van een relatief chronologisch kader voor de vroegste ontwikkelingsfasen van het kasteel (13de tot begin 16de eeuw) waarover in de gepubliceerde bronnen uitermate weinig, vaak hypothetische gegevens terug te vinden zijn¹⁴.

Fase 1: 13de eeuw

De oudste gekende steenbouwresten van het kasteel bevinden zich onder de keldervloer, in de zuidelijke sector van de westvleugel, en werden bij het onderzoek in 2001 aangetroffen. Op basis van het baksteenformaat (mopsteen) kunnen deze muurresten algemeen in de 13de eeuw gedateerd worden¹⁵, voor zover het hier niet om recuperatiemateriaal gaat. Deze resten kunnen niet gekoppeld worden aan de nog aanwezige muurpartijen van de huidige opstand.

Fase 2: (vroeg?) 14de eeuw

De oudste bouwfase die wel waargenomen werd in de opstand, is terug te vinden onderaan de zuidwestelijke hoek en onderin de zuidelijke toren van het kasteel. Ten aanzien van het huidige kalkzandstenen parement van het kasteel, zijn de resten nog tot op een hoogte van 1,35 m bewaard. Het baksteenformaat¹⁶ laat ten vroegste een datering eind 13de/begin 14de eeuw toe. In Brugge en in Gent werd dit formaat toen reeds gebruikt¹⁷. Deze baksteenmaat wordt echter tijdens de hele 14de eeuw (en ook later) angewend¹⁸. Opvallend is het onregelmatige metselverband en het overvloedig voorkomen van (plaatselijk) verglaasde bakstenen. Door latere verbouwingen en reparaties werd de oorspronkelijke muurpartij danig verstoord en zijn we slechts beperkt ingelicht over het uitzicht van de constructie.

In deze fase bestond het 'kasteel' mogelijk uit een gebouw met een L-vormig grondplan, samengesteld uit twee rechthoekige zaalvolumes met langs de zuidzijde een kleine vierkante uitbouw. Over de functie van de uitbouw worden we o.a. ingelicht door een foto die ten tijde van de uitdieping van de kasteelvijver in 1915 gemaakt werd¹⁹. Hierop is duidelijk een afvoeropening te zien die uitmondde in de walgracht. De aanwezigheid van een verticale schacht, die tot onder het waterniveau reikt en momenteel dichtgemetseld is, wijst op een functie als latrine. Op basis van het gebruikte baksteenformaat²⁰ kan gesteld worden dat de verlaagde tongewelven in de zuidelijke uitbouw uit de latere fase 3 stammen. Ze zijn bijgevolg het bewijs voor de aanwezigheid van ten minste één bovenverdieping.

Aangezien de latrine zich in een uitbouw bevond, kan verondersteld worden dat het gebouw op een wooneiland gelegen was, waarbij de walgracht niet grensde aan het gebouw. Bijgevolg kan er, strikt genomen, in deze fase geen sprake zijn van een waterkasteel, maar wel van een omweld hof dat al dan niet versterkt was.

Gezien de algemene constructiewijze in deze periode, is het eerder waarschijnlijk dat enkel het onderste niveau van het toenmalige gebouw in baksteen was opgetrokken, waarop een bovenbouw in vakwerk rustte. In de bakstenen onderbouw waren hoogstwaarschijnlijk geen (licht)openingen voorzien. Wellicht bevonden deze zich op het niveau van de bovenbouw.

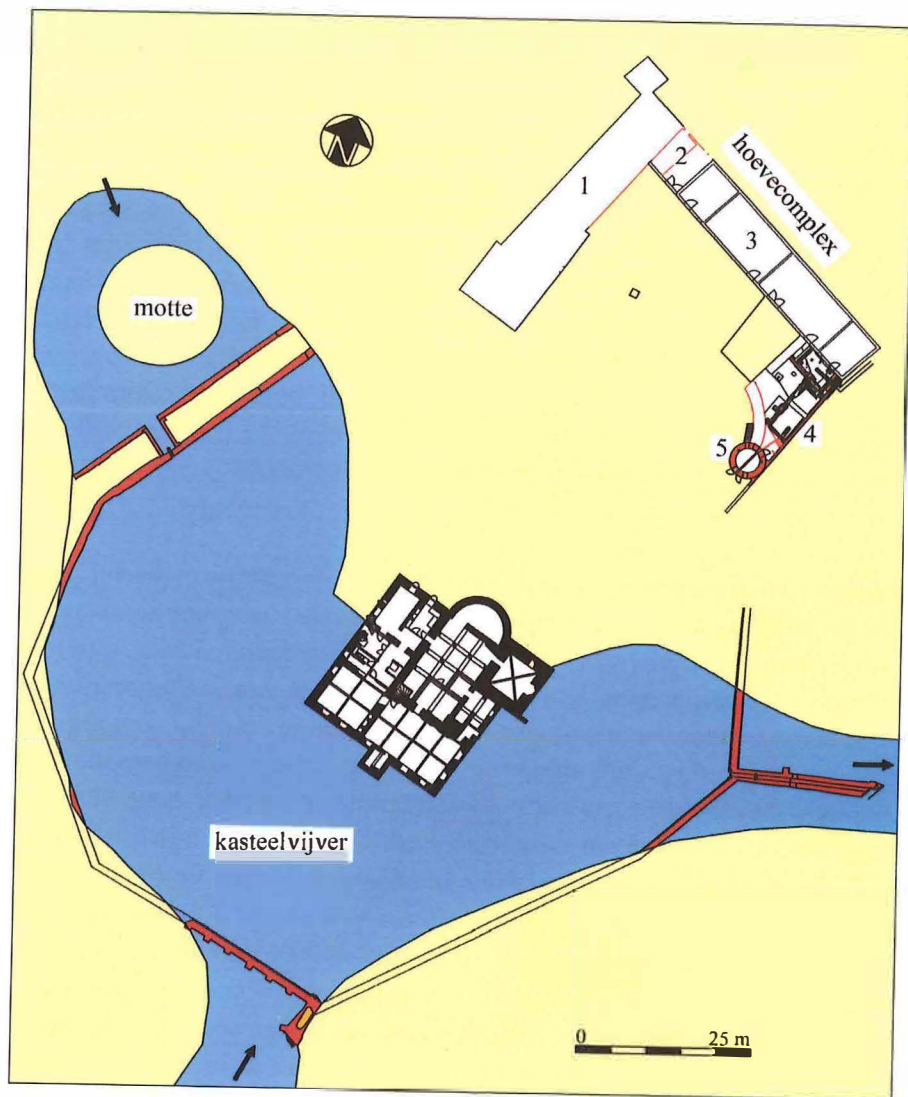

Fig. 3. Kasteel Wissekerke: plattegrond van het kasteeldomein met kasteel en bijgebouwen.

Steunend op diverse cartografische gegevens over deze site, die opklimmen tot 1637 en de middeleeuwse toestand weerspiegelen, kan met zekerheid gesteld worden dat de constructies van fase 2 (en volgende) moeten gesitueerd worden op het vroegere (feodale) neerhof. De site wordt namelijk tweeledig afgebeeld met telkens een circulair walgrachtpatroon dat in elkaar overvloeide. Hoewel de binnenste walgrachtrand van het neerhof in de 15de eeuw is weggegraven tot tegen het kasteel (zie lager), stemt de

tweeledige circulaire structuur volledig overeen met de indeling die men van dergelijke feodale nederzetting kan verwachten, met enerzijds de motte (zie lager) en anderzijds het neerhof (plaats van het huidige kasteel).

Binnen de baksteenchronologie (vnl. 14de eeuw) bestaat er kans dat deze bouwfase kan toegeschreven worden aan Raas van Borselen, heer van de heerlijkheid Barsele, die hij herdoopte in Wissekerke. In 1298 kreeg hij van de Vlaamse graaf, naast de heerlijkheid Barsele, nog een geldleen van 50 pond groten Vlaams²¹. Was dit voor de bouw/uitbreiding van een 'kasteel'? Over zijn opvolgers zijn we historisch gezien slechter ingelicht. Wel kan gesteld worden dat nog tot 1407 de heerlijkheid in handen bleef van de in oorsprong Zeeuwse familie van Borselen²².

Fase 3: (vroeg?) 15de eeuw

In fase 3 werden de bestaande muren verbouwd. De muurpartij die bovenop fase 2 rust, is bewaard tot op een hoogte van 2,25 m boven het huidige kalkzandstenen parement van het kasteel, met uitzondering van de zuidelijke uitbouw waar de muur bewaard is tot op 2,80 m. Typisch is het regelmatige staand metselwerkverband. Ook de verweerde kalkzandstenen hoekkettingen, die nog altijd aanwezig zijn, stammen uit deze bouwfase.

Bij deze verbouwing werden twee (weinig verschillende) baksteenformaten aangewend (A en B)²³, die tot de groep van de derdelingsteen behoren. Beide formaten werden niet door elkaar gebruikt. Er is eerder sprake van een opeenvolging in stroken. In de zuidtoeren (uitbouw) en in de westelijke gevel wordt een smalle baksteenstrook van formaat A afgedekt door een strook van formaat B, gevolgd door opnieuw een brede strook in baksteenformaat A. Dit in tegenstelling tot de westelijke zone van de zuidgevel, waar enkel baksteenformaat A gebruikt werd. Op basis van het gecombineerde gebruik van beide formaten in dezelfde muurpartij, kan verondersteld worden dat ze tot dezelfde bouwfase behoren.

De reden van deze verbouwing is moeilijk te achterhalen. Een mogelijkheid is dat de veronderstelde bovenbouw in vakwerk uit fase 2 een bakstenen opvolger kreeg, die in een latere fase grotendeels afgebroken werd. Een andere mogelijkheid is dat boven de muurplaat een borstwering werd aangebracht ter verhoging van het gebouw.

Een lange smalle lichtspleet (h 75 cm, b 3,5 cm) zonder kalkzandsteen-omlijsting in de oostgevel van de zuiddoren, dateert uit deze bouwphase. De drie hooggeplaatste lichtspelen met gekantrechte kalkzandstenen omlijsting (h ca 60 cm, b 10 cm) in de zuidelijke gevel kunnen ook in deze bouwphase aangebracht zijn. Enkel in de westgevel was het restant van een lager geplaatste, langere lichtspleet (schietgat?) (h 88 cm) bewaard gebleven. Op basis van het typologische verschil is het zeker niet uitgesloten dat deze vier lichtspelen pas aangebracht werden in fase 4. Alleszins geven ze een idee van het gesloten, defensieve karakter van het gebouw. Wellicht bevonden zich grotere vensteropeningen aan de binnenzijde van het gebouw.

Hoewel tot voor enkele jaren werd aangenomen dat de derdeling niet voor 1450 voorkwam in het Waasland²⁴, blijkt nu dat het verschijnen ervan reeds rond 1400 mag gesitueerd worden²⁵. Dit is in overeenstemming met de algemeen geldende datering van deze steen. Het robuuste karakter van de muren doet ons eerder een datering vermoeden in de vroege 15de eeuw.

Deze archeologische datering laat zich mogelijk (maar met de nodige voorzichtigheid) ook koppelen aan de geschreven bronnen. In 1409 was de heerlijkheid Wissekerke in handen van de uit Holland stammende Vrederic Utenhamme, omstreeks 1437 gevolgd door de uit Brabant afkomstige Antoon van Rotselaar, hoofdschepen van het Land van Waas en baljuw in 1449-1450. Mogelijk moet het in steen optrekken van de gebouwen aan één van deze eigenaars toegeschreven worden. We kunnen ons de vraag stellen of de verkoop in 1409 van een erfelijk renteleen, bezet op de heerlijkheid Wissekerke, door Vrederic Utenhamme aan zijn schoonbroer Boudewijn Braem (o.m.) te maken heeft met de verbouwingen aan het 'kasteel'²⁶.

Fase 4: midden 15de eeuw en tweede helft 15de eeuw (na 1452)

In een volgende bouwphase werd het gebouw vergroot in oostelijke en noordelijke richting. Op dat moment werd een toren gebouwd in de noord-oostelijke hoek van het complex. Deze hoektoren wordt gekenmerkt door een zeer zware onderste geleding en heeft op het niveau van de huidige kelderruimte duidelijk de allures van een 'donjon'. Wellicht ontstond toen het vierkante grondplan van het kasteel met zware, vooruitspringende hoektoren ('donjon'), dat nog steeds in het huidige plan terug te vinden is. Opvallend is dat voor deze bouwphase opnieuw een groter baksteenformaat²⁷ gebruikt werd. Heeft dit te maken met het feit dat men voor deze nieuw-

bouw, in tegenstelling tot de voorgaande fase, alles vanaf het fundament moest optrekken, waardoor een groter baksteenformaat meer opportuun was? Opnieuw werd gemetseld in een regelmatig, staand verband met kalkzandstenen hoekkettingen. In deze bouwphase werd eveneens een kalkzandstenen parement rondom het kasteel aangebracht, wat betekent dat de walgracht naar binnen toe werd verbreed en tot tegen het kasteel kwam. Dit alles wijst op de omvorming tot een volwaardig waterkasteel.

Wellicht werd nog altijd gebruik gemaakt van de bestaande zuiddouw, die enkel een beetje verlengd werd in oostelijke richting en die vermoedelijk – via een oostelijke annexe – verbonden was met de hoektoren. De oostelijke buitenmuur van deze annexe werd gesteund door een steunbeer die in een latere fase werd weggebroken. In de hoek tussen de annexe en de zuiddouw werd een waterput aangebracht. De aanwezigheid van een pomp is hiervan vandaag nog de getuigenis. Vóór de zuiddouw bevond zich een groot ommuurd binnenhof, waarlangs men het onderste niveau van de hoektoren kon bereiken.

De enige volledig bewaarde lichtspleet (schietgat?) is terug te vinden in de oostelijke gevel, ter hoogte van de huidige toiletten. De aanwezigheid van de lichtspleet op deze plaats is een bijkomende aanwijzing voor een overdekte, oostelijke annexe tussen de zuiddouw en de hoektoren. Type-rend voor deze lichtspelen (schietgaten?) zijn de zorgvuldig afgeschuinde wangen (die naar binnen toe verwijden) met vlak profiel aan de dagziende kant en de aanwezigheid van een (gleufvormige) waterslag in de zool (h 98 cm, b 11 cm). Hetzelfde type van lichtspleet was ook in de drie zijden van het onderste torenniveau aangebracht. Twee ervan werden gedeeltelijk gewijzigd in een latere periode. De noordelijke lichtspleet wordt grotendeels bedekt door een 19de-eeuwse zandberm. In de oostelijke gevel van de hoektoren bevindt zich op een hoger niveau eveneens een kleinere lichtspleet met rechte (niet-afgeschuinde) wangen (h 60 cm, b 11/12 cm). Binnenin het onderste niveau van de hoektoren is deze kleinere lichtspleet nergens te bespeuren. Hetzelfde kan gezegd worden van de lichtspleet (schietgat?) aan de zuidzijde. Ook blijken de muren van de hoektoren op deze plaatsen uitermate dik te zijn. Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat er zich nog smalle ruimtes binnenin deze muren bevinden, die vandaag niet meer toegankelijk zijn. In een van deze ruimtes bevindt zich wellicht een trap naar de bovenverdieping. Ten minste twee ruimtes, één langs de zuidzijde en één langs de oostzijde, kunnen vermoedelijk als latrines

geïnterpreteerd worden. Eronder bevinden zich namelijk overwelfde afvoerkanalen (b ca. 60 cm) die uitmondden in de walgracht.

Wat de hogere niveaus van het kasteel betreft, zijn we voor deze fase enkel ingelicht over de hoektoren. In de bovenbouw werd gebruik gemaakt van een iets kleiner baksteenformaat²⁸. Hoogstwaarschijnlijk sloot deze bouwcampagne niet onmiddellijk aan bij de voorgaande. Omdat het hier gaat om een verbouwing van het kasteel uit fase 4, werd ervoor geopteerd om deze bouwcampagne fase 4B te noemen. Het contrast tussen de zware torenvoet en de lichtere bovenbouw lijkt een latere datering te bevestigen. De aanwezigheid van een rollaag (op de kant geplaatste bakstenen) maakt duidelijk dat de toenmalige hoektoren slechts reikte tot net onder de vensterdorpels van de huidige tweede verdieping. Deze werd pas op het eind van de 16de eeuw toegevoegd (na gedeeltelijke vernieling door brand in 1583). Dit doet eveneens het vermoeden rijzen dat de hoektoren afgedekt was met een schilddak of op zijn minst met een gedeeltelijk schilddak en een (trap)gevel gericht naar het binnenhof.

Van de oorspronkelijke vensters in deze hoektoren zijn enkel de restanten van twee ontlastingsbogen in de bovenbouw van de noordgevel bewaard. De hoogte van deze bogen ten opzichte van het huidige gelijkvloerse niveau doet vermoeden dat de hoektoren aanvankelijk anders was geled. Het volume van de huidige trouwzaal was wellicht opgedeeld in twee niveaus, zoals dit tot in de 19de eeuw nog gedeeltelijk het geval was²⁹.

Tussen en langs de vensteropeningen werden metselaarstekens aangebracht in volledig verglaasde baksteen, meer bepaald andreaskruisen op de noordgevel en complex verbonden ruiten op de oostgevel. Het gesloten defensieve karakter – zo kenmerkend voor de middeleeuwse donjons – ontbreekt op de hogere niveaus van deze toren volledig, ten voordele van het open karakter en wooncomfort, een typisch kenmerk vanaf de 15de eeuw.

Voor de vroegste campagne in deze bouwfase, zijn er eveneens historische gegevens die mogelijk in verband kunnen gebracht worden met de bouwanalytische waarnemingen en dateringen. In 1450 diende Godevaert Braem, als nieuw aangestelde baljuw, het aanzienlijke bedrag van 1479 pond uit te betalen aan zijn voorganger, Antoon van Rotselaar. Ook slaagde Antoon van Rotselaar er toen in om het erfelijke renteleen dat rustte op de

heerlijkheid (en in handen was van Godevaert Braem) zelf over te nemen³⁰. Misschien was deze financiële meevaller de aanzet van een belangrijke bouwcampagne in het midden van de 15de eeuw.

Hoe dan ook, in 1452 speelde het kasteel een rol in de strijd tussen Gent en Filips de Goede. In dat jaar werd op het grondgebied van Bazel een veldslag uitgevochten tussen beide partijen. In de toenmalige kronieken wordt beschreven dat de Gentenaars hun kampement hadden opgeslagen nabij de dorpskern van Bazel en dat tijdens een bloedige aanval door een Bourgondische voorhoede, de kerk en het kasteel door de opstandelingen gebruikt werden als verschansing. Bij de belegering, die enkele uren duurde, moeten beide gebouwen ernstige schade opgelopen hebben. Bovendien staat vast dat de Gentenaars op hun beurt schade toebrachten aan de bezittingen van de graafgezinden³¹. Door familiebanden³² en door zijn verleden als baljuw, kan met zekerheid gesteld worden dat Antoon van Rotselaar beschouwd werd als aanhanger van Filips de Goede. Mogelijk is de (gedeeltelijke) vernieling van het kasteel gepaard gegaan met een nieuwe bouwcampagne. Een relatie met de onderscheiden fase 4B lijkt ons in dat geval voor de hand liggend. De aanwezigheid van metselaarstekens in de gevels spreekt deze datering zeker niet tegen³³.

Fase 5: eerste kwart 16de eeuw (1516-1528)

Bij de laatste grote verbouwingsfase die in de onderste bouwlaag van het kasteel terug te vinden is, werd de basis gelegd voor het uitzicht van kasteel Wissekerke zoals we het nu kennen. De meest ingrijpende verandering was het verplaatsen van het gelijkvloers naar wat voordien de eerste verdieping was. Op deze manier ontstond een 'kelder verdieping'. Aansluitend op de vroegere zuidbouw, werd het westelijk gedeelte van de site verder bebouwd, zodat een L-vormige plattegrond werd gecreeerd. Een nieuwe muur zorgde ervoor dat de L-vorm opgedeeld werd in twee zaalvolumes. Door het plaatsen van deze muur was één van de hooggeplaatste, zuidelijke lichtspelen uit fase 3 of 4 niet meer bruikbaar en werd ze dichtgemetseld. De aanwezigheid van een grote haard in deze muur laat vermoeden dat vanaf dit moment de westelijke kelderzaal dienst deed als keuken.

Om de draagkracht van de nieuwe gelijkvloerse verdieping te vergroten, werd de kelder overwelfd met kruisgewelven. De twee zalen kregen een centrale zuilenrij (wellicht recuperatiemateriaal) en fraaie, zware kraag-

stenen in de muren, die met de centrale zuilenrij verbonden waren door kalkzandstenen ribben. Of de zone waar zich voordien het binnenhof bevond op hetzelfde moment overwelfd werd, kan enkel op basis van de bouwkundige opzet verondersteld worden. Het eenvoudige kruisgewelf in deze zone rust, in tegenstelling tot de kelderzalen, op eenvoudige vierkante baksteenpijlers. Zeker is wel dat, tot de verbouwingen in de 19de eeuw, binnen het kasteel een kleine, centrale binnenkoer aanwezig bleef³⁴. In de onderste geleding van de hoektoren bleef wellicht het vroegere kruisribgewelf behouden (daterend uit fase 4B?), en in de noordelijke uitloper van de westelijke kelderzaal werden twee parallelle tongewelven aangebracht.

Omdat in de kelderzalen verscheidene kraagstenen dienden te worden aangebracht op plaatsen waar voordien lichtspelen (schietspleten?) aanwezig waren, was men genoodzaakt om deze te verwijderen en/of dicht te metselen³⁵. Voor de nieuwe vensteropeningen werd geopteerd voor grotere, getraliede rechthoekige vensters met kalkzandstenen omlijsting met holprofiel, wat typerend is voor alle vensteropeningen uit deze bouwfase (h 114 cm, b 56,5 cm). Aangezien ze aangebracht werden in de bestaande muren, werd erboven geen ontlastingsboog aangebracht. De grote vensteropeningen zijn opnieuw een getuigenis van het verdwijnen van het middeleeuwse, defensieve karakter.

De noordwestelijke hoek van het kasteel werd volledig (her)opgebouwd met dezelfde baksteen die gebruikt werd om de oude lichtspelen/schietspleten op te vullen³⁶. Ook het hoevecomplex met duiventoren, waarvan het grootste deel vandaag nog bewaard is, en de walmuur³⁷ (langs de buitenrand van de walgracht) werden in deze fase gebouwd met bakstenen van hetzelfde formaat (zie lager).

Voor wat de bovenbouw van het kasteel betreft, heeft men, met uitzondering van de hoektoren, tabula rasa gemaakt met alles dat voordien aanwezig was. De bovenbouw van het oude kasteel werd tot op een hoogte van 2,25-2,35 m boven het huidige parement tot op eenzelfde niveau afgebroken (met uitzondering van de zuidelijke uitbouw). De nieuwe bovenbouw, die rustte bovenop de oude onderbouw, is bijna volledig opgetrokken met hetzelfde baksteenformaat³⁸. De plaats die de keldergewelven innemen (55 cm), is ook zichtbaar in de buitenmuren. Ter hoogte van het vloerniveau van de nieuwe gelijkvloerse verdieping die op de gewelven rust, is namelijk een enkelvoudige band van streks geplaatste bakstenen van een

ander formaat³⁹ te zien. Hetzelfde baksteenformaat werd gebruikt in de gewelven van de twee kelderzalen. Boven de band werd opnieuw verder gebouwd met het gebruikelijke baksteenformaat⁴⁰.

Hoewel in latere periodes aanpassingen gebeurd zijn aan de bovenbouw, bleven grote delen toch nog bewaard. Zo dateert de oostelijke trapgevel met hoektorentje uit deze bouwfase. In de top van de gevel zijn de ontlastingsbogen van de eerste vensteropeningen nog altijd zichtbaar. Ook het grootste deel van de zuid- en westgevel evenals de basis van de hoektorentjes langs de westzijde stammen uit deze fase. Hetzelfde kan gezegd worden van de bovenbouw van de zuidelijke toren en de bijhorende externe wenteltrap, weliswaar tot op het niveau waar de achtkantige toren begint.

In latere fases werden in de onderste bouwlaag enkele nieuwe venster- en deuropeningen aangebracht en werd de buitenzijde van de muren op verscheidene plaatsen gerepareerd, zonder echter ingrijpende aanpassingen te doen.

Bouwphase 5, waarbij de grondslag gelegd werd voor het huidige uitzicht van het kasteel en dat getypeerd wordt door een laatgotische bouwstijl, stamt wellicht van kort na fase 4. Tijdens deze grootschalige bouwcampagne werd de buitenrand van de walgracht voorzien van een keermuur met kalkzandstenen parament. Vertrekkend van de nog aanwezige circulaire structuur van de buitenste walgrachtrand, werd door de constructie-techniek van de keermuur de walgracht omgevormd van een circulaire naar een veelhoekige grondslag. In dezelfde bouwcampagne werd het voorhof (neerhof)⁴¹ aangelegd in de noordelijke zone voor het kasteel. Het gebouwencomplex vertoont een U-vormige plattegrond met woonhuis, bedrijfsgebouwen (stallingen) en een duiventoren, waarbinnen een koer gelegen is. Van de motte, die ten westen van het kasteel gelegen is, mag aangenomen worden dat ze (reeds langere tijd) geen fundamentele betekenis meer had.

Verondersteld wordt dat deze grootschalige bouwcampagne met bouw van een nieuw voorhof met duiventoren, gebeurde op initiatief van Lieven van Pottelsberghe, lid van de Raad van Vlaanderen en van de Private Raad van keizer Karel. Hij kocht de heerlijkheid in 1516⁴². In 1513-1519 verbouwde hij in Gent het 'Huis van Alijn' in dezelfde stijl en met hetzelfde baksteenformaat⁴³. Zoals verder zal blijken uit de vaststellingen op het voorhof, is

de kans reëel dat deze bouwcampagne kan gesitueerd worden tussen 1516 en 1528. Hierbij wordt dan wel verondersteld dat fase 5 van het kasteel en de inrichting van het voorhof zo goed als parallel verliepen.

HET VOORHOF MET DUIVENTOREN – ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK EN BOUWANALYTISCHE VASTSTELLINGEN (fig. 3 en 4)

Naar aanleiding van een geplande vernieuwbouw aan het voormalig voorhofcomplex van kasteel Wissekerke te Bazel, werd in 2004 en 2006 een controleonderzoek uitgevoerd. De gegevens die hierbij aan het licht kwamen, kunnen gekoppeld worden aan de informatie die het muuronderzoek van het kasteel heeft opgeleverd en dragen bij tot een betere kennis van het kasteeldomein.

Bouwanalytische vaststellingen

Zoals hierboven reeds vermeld werd, stamt het huidige voorhof uit kasteelfase 5 (zeer waarschijnlijk 1516-1528). Hoewel in latere periodes verbouwingen hebben plaatsgevonden, is het 16de-eeuwse voorhofcomplex nog grotendeels reconstrueerbaar: een woonhuis aan de westzijde (fig. 3, 1), gevolgd door de toegangspoort (fig. 3, 2) en de stallen aan de noordzijde (fig. 3, 3). Een oostmuur (fig. 3, 4) maakte de verbinding tussen de noordelijke gebouwenzone en de duiventoren (fig. 3, 5), terwijl het westelijk gedeelte grensde aan de walgracht. De gracht scheidde het voorhof van het kasteel, dat enkel toegankelijk was via een brug. Binnen deze U-vorm was een binnenkoer gelegen. Waarschijnlijk was dit gesloten karakter mede ingegeven door veiligheidsoverwegingen. Door het ontbreken van een gracht rondom het voorhofcomplex was dit zeker geen overbodige luxe. Alle gebouwen, met uitzondering van de duiventoren, bestonden uit één bouwlaag en waren afgedekt met een steil zadeldak.

De duiventoren telt drie bouwlagen. Bovenaan bevindt zich de enorme duiventil, met meer dan 700 nestvakken, die toen enkel bereikbaar was via een ladder langs de buitenzijde. De huidige bakstenen kegel op de top is een toevoeging uit de 19de eeuw, wanneer er een waterreservoir in ondergebracht werd. Voordien was de til wellicht voorzien van een houten kegeldak met een daklantaarn die fungeerde als uitvliegopening. Onder de til vinden we een ruimte die afgedekt is met een verlaagd koepelgewelf. Oorspronkelijk werd ze verlicht door enkele schietgatvormige lichtspelen.

en was ze enkel toegankelijk via de zuidelijke deuropening. De noordelijke deur is een latere toevoeging. Ook deze ruimte was enkel via een externe ladder bereikbaar. De onderste bouwlaag, die zich nu onder de (19de-eeuwse) zandberm bevindt, had drie deuropeningen en was eveneens met een verlaagd koepelgewelf afgedekt.

Over de oorspronkelijke functie van het onderste vertrek bestaat nog geen duidelijkheid. Enkele decennia geleden werd een betonvloer aangebracht, waardoor veel aan het oog onttrokken werd. Sommige oudere inwoners van Bazel omschrijven deze ruimte als ijskelder. Verschillende ooggetuigen hebben verklaard dat er zich onder de betonvloer een kegelvormige, manshoge uitdieping bevond, typerend voor een ijskelder. De functie als ijskelder wordt tegengesproken door het feit dat het vertrek oorspronkelijk drie deuropeningen had, waarvan er twee op het zuiden gericht zijn. Ook bevond er zich links van de noordelijke doorgang een getraliede opening. Het is duidelijk dat door het grote aantal openingen een koele, constante temperatuur onmogelijk was. Het mogelijke gebruik als ijskelder kan dus beschouwd worden als een latere functiewijziging van het onderste niveau. De oorspronkelijke functie is moeilijker te achterhalen. Tussen de twee zuidelijke deuropeningen en in het gewelf zijn vage sporen terug te vinden van een muur die de ruimte in twee kleine vertrekken moet verdeeld hebben. De aanwezigheid van een kaarsnis (dichtgemaakt in de ijskelderfase) in elk van de vertrekken en de getraliede opening deden een inrichting als cachot vermoeden. Ook vinden we onderaan elk vertrek een ijzeren haak in de muur, misschien voor een ketting. Door de combinatie cachot – duiventoren werden twee heerlijke rechten gecombineerd in één gebouw, namelijk de rechtspraak en het recht op het houden van duiven. Op basis van recent onderzoek kan ook nog een ander gebruik van deze ruimte worden vooropgesteld (zie lager).

De architectuurkenmerken van de gebouwen op het voorhof geven een aantal indicaties die de datering (1516-1528) op basis van de historische en archeologische bronnen niet tegenspreken. In de zuidgevel van het woonhuis werden (met verglaasde baksteen) metselaarstekens in de vorm van andreaskruisen aangebracht. Dergelijke metselaarstekens worden nauwelijks vóór de 15de eeuw aangetroffen. De vensters in de puntgevel(s) en aan de binnenzijde van het complex, hebben allen een kalkzandstenen omlijsting met holprofiel en worden overspannen door een ontlastingsboog. Ze zijn van hetzelfde type als de vensters die in het onderste niveau van

het kasteel (fase 5) voorkomen. Met uitzondering van de deuropeningen in de duiventoren (kalkzandstenen latei en ontlastingsboog), zijn alle overige deuropeningen afgedekt met een korfboog. De deurlijsten zijn gedeeltelijk in kalkzandsteen met holprofiel opgetrokken. De kalkzandsteenhiaten in de deurlijsten werden opgevuld met baksteen waarin hetzelfde holprofiel werd getrokken. Al deze elementen zijn kenmerkend voor de laatgotische bouwstijl, vanaf midden 15de eeuw tot begin 16de eeuw. Ook het baksteenformaat⁴⁴ en het verzorgde, staand metselverband met een fijne ingesneden voeg sluiten hierbij aan. Gelijktijdige bouwwerken, met heel wat gelijkenissen, zijn het Hof ten Walle⁴⁵ en het Huis van Alijn⁴⁶ te Gent.

Het woonhuis, de hoofdtoegang en de zone tussen duiventoren en stallingen werden in een latere periode grondig verbouwd. Het resultaat is te zien op de gravure van Sanderus (1641). Het woonhuis kreeg een nieuwe voor- en achtergevel. De toegangspoort aan de noordzijde werd op lijn gebracht met de buitenmuur en werd geflankeerd door een toren. De zone tussen duiventoren en stallingen werd volledig geherstructureerd en voorzien van een kelder. Op basis van het representatieve baksteenformaat⁴⁷ (in staand metselverband) kan gesteld worden dat deze verbouwingen plaatsgevonden hebben op het einde van de 16de eeuw, meer bepaald kort na 1583. Aanwijzingen hiervoor vinden we terug in het gebouw van de vierschaar, de huidige taverne 'Den Eenhoorn'. Bij de herstelling van dit gebouw, gedateerd door muurankers (1583 en 1590), werd namelijk gebruik gemaakt van een identiek baksteentype. Ook de kalkzandstenen vensterlijsten (met vooruitspringende bovendorpel) zijn van hetzelfde type en hebben dezelfde proporties als deze van het verbouwde woonhuis. Historische bronnen geven aan dat in 1583 de Staatse troepen o.l.v. Marnix van Sint-Aldegonde zware schade toebrachten aan de vierschaar en het kasteel Wissekerke, hoofdverblijfplaats van Servaas van Steelandt, toenmalig hoogbaljuw van het Land van Waas⁴⁸.

De opgravingen in de oostelijke zone van het voorhof (fig. 4)

De opgravingen in de zone tussen de duiventoren en de stallingen, de huidige taverne 'Den Duiventoren', geven een duidelijk beeld van de situatie na de verbouwing van 1583. Op de voorgaande fases werd ons door het kleine opgravingsvlak slechts een beperkte blik gegund. Toch leverden de opgravingen, ook voor deze vroegste fases, een schat aan informatie op.

Periode vóór 1516-1528

Een deel van een brede gracht (fig. 4, 1), die doorsneden werd door latere muurresten, kan beschouwd worden als het vroegste spoor. De aanwezigheid van baksteenfragmenten van groter formaat⁴⁹ tussen de schaarse vondsten uit de vulling laten mogelijk een datering toe die kan gerelateerd worden aan kasteelfase 2 (of vroeger?). Aangezien het spoor slechts over een beperkte oppervlakte kon onderzocht worden, kunnen moeilijk besluiten getrokken worden over de precieze functie.

De organisch-zandige vulling van de gracht werd in een latere fase doorsneden door een bakstenen fundament (fig. 4, 2). In het fundament werden verschillende baksteenformaten en -types naast elkaar gebruikt. Naast fragmenten van de grote bakstenen⁵⁰ (zoals in kasteelfase 2), werden ook een kleiner formaat⁵¹ (soms met twee afgetopte hoeken) en zelfs segmentbakstenen aangewend. Het kleinere baksteentype, de zgn. derdeling, werd ook in kasteelfase 3 gebruikt. Het fundament stamt dus wellicht uit dezelfde fase. Aangezien het fundament in de volgende fase doorsneden wordt door nieuwe muren en bovendien de zone rondom deze constructie niet opgegraven kon worden, is het onmogelijk om een uitspraak te doen over het gebouw dat er bovenop rustte. Het fundament dat doorheen de oude grachtvulling vanaf de moederbodem is opgetrokken, doet veronderstellen dat er een zware constructie bovenop stond. Enkele paalkuilen, waarvan er sommige doorheen de grachtvulling gaan, behoren tot dezelfde fase. Of de gracht misschien in noordoostelijke richting verlegd was, is niet duidelijk.

Bovenop de oude grachtvulling kon in het profiel een fijn houtskoolbandje onderscheiden worden, dat afgedekt werd door een gecompacteerd pakket waarin heel wat puinresten (baksteen en mortel) aangetroffen werden. Ook het fundament werd door deze 'puinlaag' afgedekt (niet door het brandlaagje). We kunnen ons dus de vraag stellen of het voorhof ten prooi was gevallen aan brand (conflict van 1452?), waarna de restanten afgebroken werden en er een nieuw (voorlopig) loopniveau ontstond bovenop de 'puinlaag'.

Ook dichterbij de duiventoren kwamen enkele bakstenen constructieresten aan het licht die dateren van vóór de bouw van de het huidige voorhof. Het gaat om twee afzonderlijke muurresten, respectievelijk met een NO/ZW-

en een ZO/NW-oriëntatie, waarvan een deel van de bakstenen en zelfs volledige metselwerkblokken gerecupereerd werden voor de bouw van het nieuwe voorhof in het begin van de 16de eeuw. Hierbij werd de zone achter de oostmuur van het voorhofcomplex met minstens 1,45 m opgehoogd, waardoor de hier aanwezige muurrest beter bewaard was dan de muurrest die aangetroffen werd in de uitgediepte zone vóór de oostelijke muur.

Periode 1516-1528

De volgende bouwphase is de aanleg van het U-vormige voorhofcomplex met duiventoren. De aanwezigheid van een zilvermunt uit 1499⁵² in één van de pakketten die geassocieerd zijn met deze fase, bewijst dat de aanleg van dit (nieuwe) voorhof ten vroegste in 1499 is gebeurd. Dit gegeven ondersteunt de veronderstelling dat de realisatie van kasteelfase 5 en van het voorhof aan Lieven van Pottelsberghe moet toegeschreven worden. Zoals reeds hoger vermeld, verwierf hij de heerlijkheid in 1516. Een belangrijk bijkomend gegeven is de vermelding van het voorhof in 1528⁵³, wat belangrijke aanwijzingen geeft voor een aanleg van het voorhof (en van kasteelfase 5) tussen 1516 en 1528.

Bij deze bouwphase werd in het hoevecomplex voornamelijk gebruik gemaakt van een groot baksteenformaat⁵⁴, gecombineerd met een kleinere derdelingsteen⁵⁵ die hoofdzakelijk in de fundamenteen werd aangewend. Wellicht gaat het bij dit kleinere formaat om bakstenen die uit een vroeger gebouw gerecupereerd werden. Het fundament van de oostelijke muur (fig. 6, 3) tussen de huidige taverne en de duiventoren rust namelijk bovenop gerecupereerde blokken metselwerk met bakstenen van hetzelfde formaat. Ook de tegelvariant⁵⁶ van het grote baksteenformaat komt sporadisch voor (onderaan de duiventoren). Deze baksteentegel werd ook als recuperatiemateriaal gebruikt in een latere bouwphase.

Parallel met de zuidgevel van de stallen (nu taverne) werd een keermuur (fig. 6, 4) aangetroffen. Deze muur begrenste een dieper gelegen zone tussen de stallen en de duiventoren. Wellicht hebben we hier te maken met een rechthoekig pleintje, ca. 1,15 m onder het toenmalige niveau van de binnenkoer. In de noordoostelijke hoek was een afwatering voorzien, bestaande uit een breed (60 cm) ondergronds afvoerkanaal in baksteen (fig. 6, 5), met een maximale hoogte van 120 cm en afgedekt door een verlaagd tongewelf. Dit kanaal moest het water buiten het voorhof (naar de polders

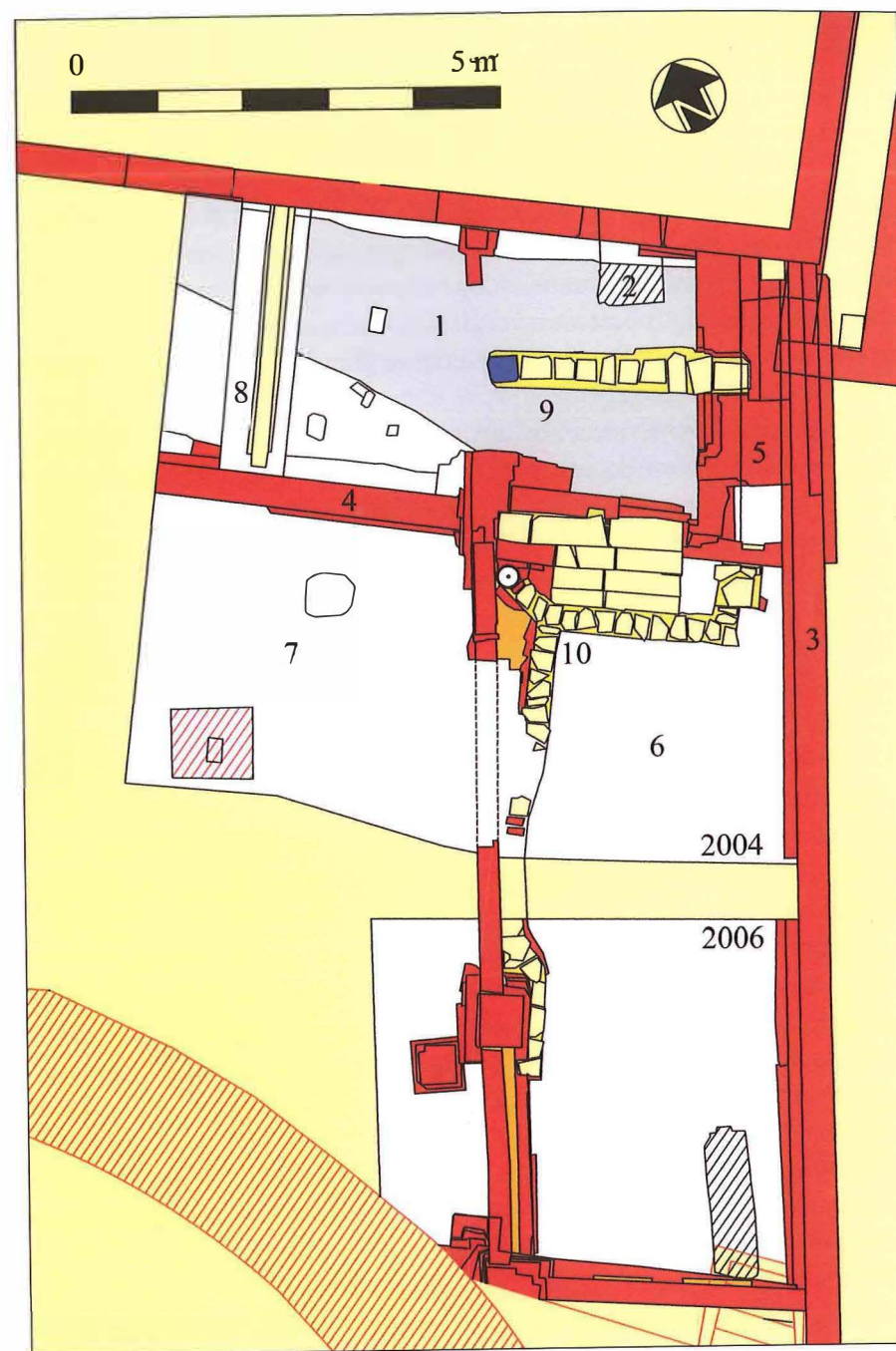

Fig. 4. Kasteel Wissekerke: opgravingsvlakken in de oostelijke zone van het voorhof van het kasteeldomein

toe) afleiden. Het verliep in noordelijke richting, langsheen de binnenzijde van de oostmuur tot tegen het fundament van de huidige taverne, waarna het via een opening in het fundament van de oostmuur zijn weg vervolgde langsheen de buitenzijde van de huidige tavernegevel (oostmuur). Ten gevolge van mogelijk instortingsgevaar kon het afvoerkanaal slechts ca 6,20 m ver gevolgd worden. Onderaan had het kanaal een sediment dat afgedekt was door een (finaal) opvullingspakket. De roetsporen op de wanden, die aan fakkels kunnen toegeschreven worden, tonen aan dat het kanaal (regelmatig?) betreden werd. Het is eerder voor de hand liggend dat dit te maken heeft met het verwijderen van de sedimentatie.

Uitermate belangrijk ter controle van de datering van de bouw van het huidige voorhof was de vondst van een dun accumulatiepakket op het loopvlak dat tijdens de bouw van het complex in gebruik was. De archeologica die hierin aangetroffen werden, passen perfect binnen de periode 1516-1528 die vooropgesteld werd.

De functie van de verdiepte zone (pleintje?) is op basis van de huidige gegevens (o.m. het ontbreken van afmetingen) moeilijk te achterhalen. Een hypothese is dat het (o.a.) gebruikt werd als 'kaatshof', een pleintje waarop het kaatsspel kon gespeeld worden. Het kaatsspel was enorm populair aan het Bourgondische hof en bleef, in een meer ontwikkelde vorm, ook later nog bestaan⁵⁷. Een kaatsplein behoorde tot de basisuitrusting van elk adellijk hof. Een effen, verhard terrein met een afdakje langs de langzijde, waarop de bal kon opgeslagen worden, waren de minimale vereisten waaraan voldaan moest worden. Jammer genoeg is er van de oorspronkelijke bodembedekking niets meer overgebleven, maar door de aanwezigheid van het afwateringskanaal kan een verharding wel vermoed worden. Een afdakje bevond zich langs de stallingen (huidige taverne) en rustte op (houten?) pijlers die bovenop de keermuur stonden. Tijdens het spel was het de gewoonte dat de toeschouwers plaatsnamen onder het afdak. Het niveauverschil zorgde ervoor dat het afdak niet te laag bij de grond kwam. De blinde muur tussen de stallingen en de duiventoren was ideaal om als aanvalsmuur dienst te doen.

Niettemin kan ook een andere, eerder gewaagde stelling naar voor worden geschoven die de functies van het onderste niveau van de duiventoren en het verdiepte 'pleintje' met elkaar in verband brengt. Bouwanalytisch onderzoek van het onderste vertrek van de duiventoren had reeds aan-

getoond dat alle voorzieningen aanwezig waren (getraliede opening,) om hierin opsluitingen te voltrekken. Hoewel eerder verondersteld werd dat het om een zgn. 'cachot' ging, is het niet uitgesloten dat hierin dieren werden opgesloten.

In de 15de en 16de eeuw was het namelijk bon ton voor de hoge adel om er een zgn. 'beestenhof' op na te houden⁵⁸. In de residenties van de toenmalige Bourgondische en Habsburgse heersers konden toen zgn. 'leeuwenhoven' aangetroffen worden, waarin leeuwen en andere wilde dieren, zoals beren, luipaarden en lynxen in gevangenschap werden gehouden. Bij speciale gelegenheden vonden er zelfs spektakelgevechten plaats in openlucht. Lieve van Pottelsberghe, de bouwheer van het nieuwe voorhof van Wissekerke, werd in 1523-1524 aangesteld als 'bewaker van de leeuwen' in het prinselijke Hof ten Walle in Gent. Is het toevallig dat ook in zijn nieuwe residentie in Bazel getraliede vertrekken werden voorzien waarvan een deur uitgaf op een verdiept 'pleintje' (een 'leeuwenkuil/beestenkuil'?) met (toeschouwers)terrassen aan de zijanten? Dit is misschien ook de reden waarom de verdiepte zone reeds op het einde van 16de/begin 17de eeuw in onbruik was geraakt en gedempt werd. Opmerkelijk is ook dat het leeuwenhof in het Hof ten Walle in Gent tevens gebruikt werd als kaatsbaan⁵⁹. Enkel doorgedreven archivalisch onderzoek kan hierover misschien ooit uitsluitel geven.

Periode na 1583

Na de gedeeltelijke verwoesting van het kasteelcomplex in 1583, werd de zone tussen de stallingen en de duiventoren volledig geherstructureerd. Na het wegnemen van de verharding uit de verdiepte zone werd ze centraal dieper uitgegraven, waarna alles opnieuw genivelleerd werd met een dikke laag geel zand, waarin o.a. een fragment van een majolicabord met blauwe dambordversiering aangetroffen werd (typerend voor eind 16de/eerste helft 17de eeuw⁶⁰). Parallel met de oostelijke muur werd een halfondergrondse kelder verdieping (fig. 6, 6) aangebracht (vier treden onder het niveau van de binnenkoer en met een breedte van ca. 3,40 m). Grondwater dat doorheen de muren en de rode tegelvloer⁶¹ kwam, kon nog steeds afgevoerd worden via het ondergrondse afvoerkanaal (fig. 6,5). De verdiepte zone ten westen van de kelder (fig. 6, 7) werd opgevuld met bruinzwart organisch-zandig materiaal waarin heel wat keramiek aangetroffen werd. De overvloed aan bloempotscherven en het organische karakter van het vul-

lingsmateriaal doen een herkomst uit een tuin vermoeden. In het landkohier van Wissekerke uit 1638 wordt het perceel ten oosten van de oostelijke verbindingsmuur tussen stallingen en duiventoren omschreven als blomhof⁶². Archeobotanisch macrorestenonderzoek van de organische vulling kan ons wellicht een beeld geven van de tuinbeplanting op het einde van de 16de eeuw. De halfondergrondse kelderverdieping deed vermoedelijk dienst als oranjerie voor de niet-winterharde planten.

De bovenbouw van de constructie tussen stallingen en duiventoren kan gereconstrueerd worden aan de hand van de gravure van Sanderus (1641). Het gaat om een smal gebouw bestaande uit één bouwlaag dat voorzien was van een dak. Dat het dak tot tegen de (noordelijke) stallingen reikte, wordt bewezen door de aanwezigheid van een rode tegelvloer⁶³ die op deze constructie aansluit. Wel kan verondersteld worden dat de zone tussen stalling en kelder, langs de zijde van de binnenkoer, niet afgesloten was.

De zone buiten het gebouw was bedekt met kalkzandstenen kasseien, net als de zone rondom de duiventoren. In het kasseidek was een kalkzandstenen goot aangebracht die vertrok vanuit de stallingen en afliep in zuidelijke richting (fig. 6, 8). Ook was er een afwateringsputje voorzien dat regenwater opving en (onder de rode tegelvloer) via een kanaal (fig. 6, 9) water afvoerde in de richting van het grote ondergrondse afvoerkanaal. In een latere fase werd bovenop het oude kasseiniveau een nieuw kasseidek gelegd dat eveneens in het afvoerputje afwaterde.

Omwille van waterproblemen werd ook de keldervloer op een hoger niveau aangebracht. De oude vloer werd bijna volledig uitgebroken en opnieuw geplaatst op het hogere niveau. Ook deze vloer werd in een latere fase uitgebroken. Door het verhogen van het vloerniveau kan er nog nauwelijks sprake zijn van een kelder (slechts anderhalve trede dieper dan de binnenkoer). De vloer lag nu op hetzelfde niveau als de vloer van het hedendaagse keldertje dat zich voor de noordelijke toegang van de duiventoren (onderste geleding) bevindt. Om te anticiperen op nieuwe waterproblemen werd onder de vloer een drainagesysteem (fig. 6, 10) voorzien, bestaand uit een kanaaltje dat afwaterde in de richting van het grote ondergrondse afvoerkanaal. In de noordwestelijke hoek van de kelder was een aardewerken pot in de vloer ingemetseld. In de bodem van de pot was een ronde opening voorzien die uitmondde in het drainagekanaal.

In het begin van de 19de eeuw werd op initiatief van de toenmalige eigenaar, de familie Vilain XIII, het hele kasteeldomein onderworpen aan een grondige herstructurering en verbouwing. De zone tussen de stallingen en de duiventoren werd hierbij omgevormd tot koetshuis⁶⁴. Vooral de bouw ervan kon starten, werd alles genivelleerd met dikke pakketten puin, zand en afval, waaronder heel wat keramiek en metalen voorwerpen (beslag, bronzen bel/klokje, ...).

Wellicht werd op dit moment het onderste niveau van de duiventoren ingericht als ijskelder. Hiervoor werden de twee zuidelijke deuropeningen dichtgemetseld en werd er rondom een zandberm aangelegd. Een bakstenen trapje verbond het hoger gelegen koetshuisniveau met de noordelijke toegang van de ijskelder. In het kleine keldertje dat hierdoor ontstond, werden drie achtereenvolgende deuren aangebracht waardoor een constante temperatuur in de ijskelder gegarandeerd werd.

ARCHEOLOGISCHE BEGELEIDING VAN DE GRAAFWERKEN LANGS DE MOTTE EN IN DE KASTEELVIJVER (fig. 3)

In de noordwestelijke hoek van de kasteelvijver bevindt zich een rond, opgehoogd eilandje (diam. ca. 17-18 m) waarvan aangenomen wordt dat het om de motte van het oorspronkelijke domein gaat⁶⁵. Deze circulaire vorm maakt deel uit van een tweeledige feodale structuur met enerzijds de motte en anderzijds het neerhof (plaats van het huidige kasteel). Op de oudst bewaarde afbeelding van het kasteeldomein, namelijk de kaart van Adriaan vander Haeghen uit 1637, staat het eilandje afgebeeld en in het landkohier van Wissekerke uit 1638 wordt het als 't motken omschreven⁶⁶.

Bij de aanleg van een rioolcollector langs de motte in het najaar van 2004, werd de oude mottegracht aangesneden. Een groot deel van het afvalwater uit de dorpskern van Bazel werd langsheen de motte naar de polder afgeleid. Het tracé volgt een beekdal dat ten zuidwesten van de kerk loopt en op de cuestasrand een diep ingesneden vallei vormt. De beek werd pas in het begin van de 20ste eeuw overwelfd. Bij de voorbereidende graafwerken voor de bouw van een woning in de Lamperstraat (najaar 2002) kwamen opeenvolgende opvullingen van de beekvallei aan het licht. De oudste sporen, namelijk restanten van paalkuilen en stand(?)greppels, bevinden zich op ca. 2,20 m onder het huidige niveau van de Lamperstraat en kunnen op basis van de keramiek in de 12de eeuw gedateerd worden.

De rioolcollector werd aangebracht op de plaats waar de vroegere beek (de huidige riool) uitmondde in de mottegracht. Onder een dik pakket organisch materiaal, ontstaan door accumulatie van bladeren en sedimentatie van rioolafval, werden de licht organisch-zandige vullingspakketten van de oude mottegracht aangetroffen. Door de aard van de graafwerken en de uitzonderlijk natte omgeving, konden enkel de profielen snel onderzocht worden. Op de bodem werden talrijke tegulafragmenten, dierlijke botresten en enkele reducerend gebakken scherven gevonden: één dikwandige wandscherf (volle middeleeuwen) en één scherf met radstempelversiering. Op basis van de keramiek is een 12de-eeuwse (of zelfs vroegere) datering zeker niet uitgesloten. De datering sluit dus perfect aan bij de bevindingen die gedaan werden in de Lamperstraat, op slechts enkele tientallen meter van de motte vandaan.

Op basis van het verloop van de binnenrand van het oude grachttracé kan vermoed worden dat de motte oorspronkelijk een grotere omvang had. Enkele boringen in het mottelichaam toonden aan dat de heuvel aangebracht werd bovenop een oud (organisch-zandig) loopvlak, ca. 1,70 m onder de top van het huidige eilandje. Het mottelichaam is sterk gehomogeniseerd door latere beplanting (vnl. plataan). Bij één van de boringen werd een scherfje roodbeschilderd aardewerk aangetroffen.

Het toenmalige neerhof, dat eveneens omgeven was door een gracht, moet gelokaliseerd worden op de plaats van het huidige kasteel. Het beektracé omschreef er een natuurlijke meander waarop een tweede diep ingesneden beekvallei (langs de Oude Gendarmerie) aansloot. Om de gracht rondom het neerhof te sluiten diende men enkel het uiteinde van de meander te verbinden met de mottegracht, waardoor een 8-vorm ontstond. Het neerhof ontwikkelde zich nadien (vanaf de 13de eeuw) tot het huidige kasteel.

Samenvattend kan gesteld worden dat de oudste resten van het opper- en neerhof ten minste teruggaan tot de 12de eeuw. Dit kan overeenstemmen met de oudste verwijzing naar het leen Barsele in de 2de helft van de 12de eeuw. In de periode 1164-1182 wordt Boidinus van Barsele vermeld als officialis van graaf Filips van de Elzas⁶⁷. Of de motte eventueel ouder is dan de eerst gekende heer van Barsele, is niet meteen duidelijk. De globale datering sluit alleszins perfect aan bij de structuur en morfologie van dit type van feodale sites in het Waasland en elders.

Bij aanpassingswerken aan het rioleringsnet op het kasteeldomein werd ons in 2005 een blik gegund op de 'recente' landschapsgenese van de zone tussen de motte, die ten minste teruggaat tot de 12de eeuw, en het 16de-eeuwse voorhofcomplex. Het is duidelijk dat bij de grootschalige herstructurering van het domein in het begin van de 19de eeuw een groot deel van het diep ingesneden beekdal, waarin de mottegracht is aangelegd, genivelleerd werd. Voordien bevond de westzijde van het 16de-eeuwse voorhof (de plaats van het woonhuis) zich net op de oostelijke rand van het beekdal. De oostelijke dalwand moet zich uitgestrekt hebben tot achter de vroegere vierschaar (taverne 'Den Eenhoorn'). Het tracé van de beek verliep verder in de richting van de Dorp- en de Kerkstraat. Bovendien kon op basis van deze landschapsreconstructie vastgesteld worden dat de motte, mits erosie, haar oorspronkelijke doormeter (17-18 m) min of meer behouden heeft. De hypothese dat we hier met een eerder kleine motte van lokale adel te maken hebben, wordt hierdoor kracht bijgezet.

In de drooggelegde vijver van het kasteel van Wissekerke, die zich ten zuidoosten van de motte uitstrekt, werd de vroeg-16de-eeuwse walgrachtmuur in het kader van de nieuwe bevindingen opnieuw geanalyseerd en (waar mogelijk) verder blootgelegd. Het betreft een bakstenen keermuur met kalkzandstenen parement die tegen de buitenrand van de walgracht rondom het huidige kasteel was aangebouwd. De grondslag van de walgrachtmuur is veelhoekig en gaat waarschijnlijk terug op de circulaire vorm van de walgracht rond het feodale neerhof, dat grensde aan de motte. Bij de 19de-eeuwse herstructurering van het domein is bij de aanleg van de kasteelvijver de gracht rondom het kasteel gesupprimeerd en werden de verschillende omgrachte delen van de site omgeschapen tot één grote waterpartij.

De oorspronkelijke mottegracht (die aangelegd is in het beekdal) bleek van de veelhoekige kasteelgracht afgescheiden te zijn door een van keermuren voorziene berm die de oostelijke en de westelijke dalwand verbond. Doorheen deze berm was een toevoerkanaal met sluis aangelegd. Ook bij het contact met een tweede beek (de 'Daalstraatbeek'), ter hoogte van het zuidelijke deel van de walgrachtmuur, was een gelijkaardig toevoerkanaal voorzien. Het water van de walgracht werd afgevoerd naar de polder via een kanaal met sluis in het noordoostelijke deel van de ommuring. Op deze manier kon het waterniveau binnen de walgracht perfect geregeld worden.

Krubeke-Hogen Akkerhoek

In december 2003 ging de N V Solco van start met graafwerken ter voorbereiding van de bouw van een loods op een perceel palend aan de reeds bestaande bedrijfsgebouwen. De ligging vlakbij de site van Krubeke-Argex, met sporen uit de ijzertijd en voornamelijk de Gallo-Romeinse periode, evenals de nabijheid van de beekvallei, maakten dat een archeologische werfcontrole noodzakelijk was. Net op tijd konden nog de resten van een greppel en vier paalkuilen gevrijwaard worden van vernieling door de graafmachine. De zone ten noordwesten ervan, in de richting van de beek, was jammer genoeg reeds te diep afgegraven waardoor hier geen sporen meer vastgesteld konden worden. De zuidoostelijke zone bleef onaangeroerd.

Eind januari 2004 ging de Archeologische Dienst Waasland van start met het noodonderzoek van de aanwezige structuren. Snel werd duidelijk dat de greppel die reeds aangesneden was, deel uitmaakte van een dubbele circulaire structuur die zich uitstrekte in zuidoostelijke richting. De ligging in een hoek van een akker met diepe spit- en ploegsporen langsheen de perceelsgrachten en de nabijheid van de bedrijfsparking, maakten dat slechts een gedeelte van de dubbele circulaire structuur kon onderzocht worden.

De vindplaats situeert zich in de noordoostelijke hoek van de gemeente Krubeke, meer bepaald in de ambachtelijke zone Hogen Akkerhoek. Zoals het toponiem doet vermoeden, vinden we de site op een hoger gelegen plaats (+10 m TAW). Deze locatie stond bekend voor zijn uitstekende akkerlanden op de droge tot matig natte lemige zandgronden. In het paleolandschap was de dubbele grafcirkel gelegen op een zandige verhevenheid. Langs de noordwestelijke zijde werd de plaats begrensd door de vallei van de Zwaluwbeek en langs de zuidwestelijke zijde door een ondiepe depressie. Hierin werden heel wat scherven aangetroffen waarvan het merendeel uit de latere periodes van de metaaltijden lijkt te stammen (late bronstijd en ijzertijd). De grafcirkel nam dus een opmerkelijke plaats in het toenmalige landschap in. Vooral door intensieve landbouwactiviteit is dit microreliëf volledig verdwenen.

De binnengracht had een diameter van 9,80 m (centrum gracht), een maximale breedte van 1,40 m en een maximaal bewaarde diepte van 0,70 m.

Het grachtprofiel vertoonde steile wanden en een afgeronde tot vlakke bodem. In de grachtvulling konden drie pakketten onderscheiden worden. Geheel onderaan troffen we een beige-grijze, licht organisch-zandige vulling aan. De steile helling en scherpe begrenzing aan de onderkant van het gracht-profiel wijzen op een afwezigheid van erosie en doen vermoeden dat de bodemvulling korte tijd na het graven van de gracht afgezet is. Dit bodempakket werd gevolgd door een geelbeige zandige vulling, die wellicht ook in een vrij korte tijdsperiode ontstaan is. Opvallend is ook dat er geen archeologica in aangetroffen werden. Bovenaan vonden we een bruinzwart organisch-zandig pakket, met plaatselijk een grotere homogenisering van de top. Langs de westzijde werd op het contact tussen de meer en de minder gehomogeniseerde vulling een concentratie van dikwandig schervenmateriaal aangetroffen. Een eerste evaluatie heeft aangetoond dat de scherven wellicht kunnen gedateerd worden in de vroege/midden-bronstijd (2000/1800-1050 voor Chr.)⁶⁸. Het is niet uitgesloten dat deze scherven afkomstig zijn van het centrale graf of een secundaire bijzetting.

De buitengracht had een diameter van 27,20 m (centrum gracht), een maximale breedte van 2,25 m en een maximaal bewaarde diepte van 0,78 m. Het grachtprofiel had een afgeronde tot vlakke bodem en schuin oplopende wanden. Opmerkelijk is dat op een dieper niveau in het zuidwestelijk deel de buitengracht onderbroken was. Wellicht werd de cirkel in verschillende segmenten uitgegraven. Ook hier konden drie opvullingspakketten onderscheiden worden, hoewel met een iets andere samenstelling. Net als in de binnengracht vonden we op de bodem beige-grijze zandig materiaal. Erboven troffen we een heterogeen zandige vulling aan. Deze was omvangrijker langs de binnenzijde van de gracht en werd gekenmerkt door een opeenvolging van meer en minder organisch-zandige laagjes. Deze specifieke depositie is mogelijk ontstaan ten gevolge van een geleidelijke erosie van het bermlichaam tussen de buiten- en de binnengracht, waarin zich opeenvolgende begroeiingshorizonten ontwikkeld hebben. Een alternatieve verklaring voor de alternerende pakketten die voornamelijk onderaan voorkomen, is een opvulling met plaggen⁶⁹. Opvallend was de minimale aanwezigheid van archeologica. Geheel bovenaan was de gracht gevuld met gehomogeniseerd, bruinzwart organisch-zandig materiaal, waarin zich het meeste schervenmateriaal bevond. Een eerste evaluatie van het schervenmateriaal⁷⁰ heeft aangetoond dat deze organisch-zandige vulling zich geleidelijk heeft ontwikkeld tijdens de late bronstijd (1050-800 voor Chr.) en de ijzertijd (800 voor Chr. -70 na Chr.).

Langs de zuidwestelijke begrenzing van de buitengracht bevonden zich drie kuiltjes, gekenmerkt door een houtskoolrijke vulling die enkele verbrande scherven bevatte. Aangezien ze de kromming van de gracht volgen, kunnen ze gerelateerd worden aan de circulaire gracht. Hebben we hier te maken met de restanten van een palenkrans? Zowel ten zuiden als ten noorden ervan konden echter geen gelijkaardige kuiltjes aangetoond worden, hoewel we er rekening mee moeten houden dat deze zones meer onderhevig zijn geweest aan diepspitten en ploegen enerzijds en de recente graafwerken anderzijds.

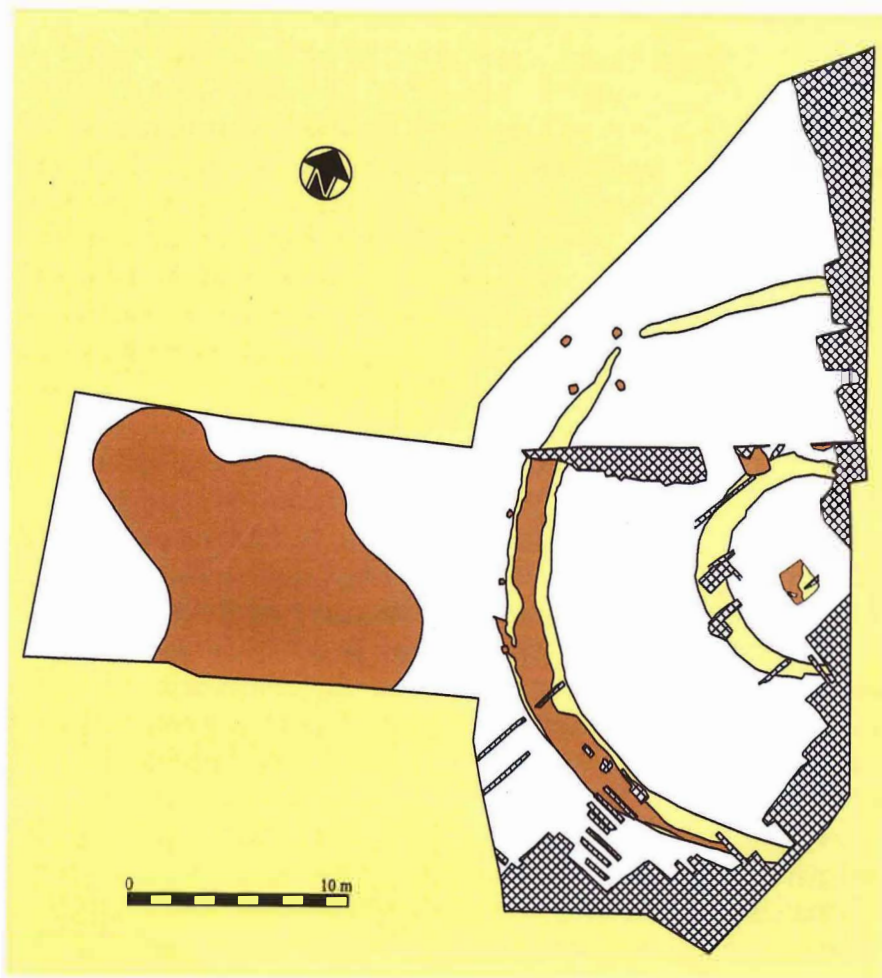

Fig. 5. Kruikeke-Hogen Akkerhoek: het onderzoeksvlak met de dubbele grafcircel.

Centraal binnen de twee concentrische cirkels werd een rechthoekige kuil aangesneden van 1,60 bij 1,40 m en een maximaal bewaarde diepte van 0,30 m. De kuil bevatte twee zandige vullingspakketten. Een grijs zandig bodempakket waarin zich slechts enkele scherven bevonden, en een bruinzwarte houtskoolrijke topvulling waarin het merendeel van de keramiek aangetroffen werd evenals een beperkt aantal verbrande botfragmentjes. De spreiding van de scherven wijst erop dat de potten reeds gebroken waren vóór ze in de kuil gedeponeerd werden. Een eerste onderzoek van het schervenmateriaal heeft aangetoond dat de kuil wellicht geen deel uitmaakte van de originele dubbele grafcircel, maar een latere toevoeging was. Vermoedelijk kan hij gekoppeld worden aan de gehomogeniseerde, humeuze topvulling van de buitengracht. Gedetailleerd onderzoek zal hier meer duidelijkheid rond moeten scheppen.

Tenslotte werden er nog enkele kuilen aangesneden die op basis van hun superpositie ten opzichte van de dubbele grafcircel kunnen gedateerd worden in een latere periode, wanneer de circulaire grachten reeds geheel of gedeeltelijk gevuld waren. Al deze kuilen zijn gevuld met organisch-zandig materiaal en zijn sterk gebioturbeerd. Vier kuiltjes kunnen met elkaar verbonden worden tot één structuur, mogelijk een spijkertje, die gedeeltelijk over de noordwestelijke zone van de buitenste gracht gebouwd werd.

De datering van houtskool en meer gedetailleerd onderzoek van de keramiek zullen in de toekomst bijdragen tot het beter begrijpen van de dubbele grafcircel van Kruikeke-Hogen Akkerhoek.

Bij de aanleg van een wegtracé rondom het nieuwe gebouw van de N.V. Solco in het najaar van 2004, op enkele tientallen meter ten westen van de dubbele grafcircel, kwamen verscheidene Gallo-Romeinse sporen aan het licht. Door de laattijdige melding konden de graafwerken niet van bij aanvang gevolgd worden en waren de grondsporen bij aankomst reeds afgetopt door de graafmachine.

Een eerste groep van grondsporen die aangetroffen werd, zijn de paalkuilen. Hoewel verschillende paalkuilen weggegraven waren door de machine, kon toch een oost-west georiënteerd, tweeschipig gebouw afgeijnd worden (b ca. 6 m). Het gebouw zet zich verder in zuidelijke richting, maar dit gedeelte kon nog niet onderzocht worden. Kenmerkend zijn de diepe kuilen van de nokpalen met revolvertasvormig profiel en de

ondiepe kuilen voor de wandpalen (die grotendeels verdwenen waren). De beperkte hoeveelheid keramiek uit de paalkuilen wijst op een Gallo-Romeinse datering. Tegula- en imbrexfragmenten, kenmerkend voor gelijktijdige sites uit het Waasland, ontbreken volledig.

Ten zuiden van het gebouw werden twee brandrestengraven aangesneden. Eén graf was te diep weggegraven, waardoor enkel nog de bodem van de houtskoollens overgebleven was. Het tweede graf, dicht bij het gebouw, was beter bewaard. In de rechthoekige kuil was zowel de houtskoollens als een deel van de zandvulling bewaard gebleven. In het zuidelijke uiteinde van de houtskoollens werd een concentratie van sterk aangetaste scherven aangetroffen. Ook enkele fragmenten van ijzeren spijkers en verbrande botresten behoorden tot de grafinhoud. De aanwezigheid van vaatwerk uit het gebied van de Maas verwijst naar een datering op het einde van de 2e eeuw⁷¹.

Naar aanleiding van de wegeniswerken ter voorbereiding van de ambachtelijke zone werd in 2005 met de gemeente Kruibeke overeengekomen dat binnen de bedding van het nieuwe wegtracé een archeologisch vooronderzoek diende plaats te vinden.

Uit een totaal van ongeveer 200 archeologisch relevante sporen vermelden we ongeveer negen constructies, vijf greppel- en grachtstructuren en twee graven. Op basis van de superpositie van de sporen, de oriëntatie van de sporenconfiguraties, de aangetroffen archeologica en de link met het reeds gedateerde sporencomplex uit voorgaande campagnes, konden drie grote occupatiefasen onderscheiden worden. Grondiger studie van de archeologica en ¹⁴C-datering van enkele houtskoolstalen zullen moeten uitwijzen of deze fasering nog verder verfijnd kan worden.

De eerste twee bewoningsfasen stammen duidelijk uit de metaaltijden. De oudste occupatieresten zijn op dit moment echter moeilijk dateerbaar en bestaan uit enkele greppelstructuren en een complex van spijkertjes.

Van de daaropvolgende nederzettingfase werd een groter aantal structuren aangetroffen. Het sporencomplex kan het best omschreven worden als een restant van één of meerdere woonerven. Alle gebouwen, met uitzondering van één, bevinden zich binnen twee perceelgreppels. Zowel de greppels als de gebouwen hebben een OW-oriëntatie.

De meest opmerkelijke plattegrond is deze van een woonhuis met drieschepige indeling, wandgreppels en een rij externe palen om de dakuiteinden te schragen. De toegangen bevinden zich aan weerskanten van de lange zijde, pal tegenover elkaar. Deze gedeeltelijk bewaarde huisplattegrond vertoont veel gelijkenis met twee gebouwen die in de ambachtelijke zone Kluizenmolen van Sint-Gillis-Waas werden aangetroffen en die op basis van ¹⁴C-dateringen in de vroege ijzertijd konden gedateerd worden⁷². Ook in Nederlands Noord-Brabant werden gelijkaardige plattegronden aangetroffen uit dezelfde periode⁷³.

Verder kon een aantal éénschepige bijgebouwen afgeijnd worden die deel uitmaakten van het woonerf. De grote hoeveelheid houtskool die in veel van de paalkuilen aangetroffen werd, maakt dat deze contexten uitermate geschikt zijn voor ¹⁴C-datering. Ook een archeobotanische analyse van de verkoelde resten zal uitgevoerd worden.

Aansluitend bij de zone waar in 2004 Gallo-Romeinse resten aan het licht kwamen, werden er opnieuw Gallo-Romeinse bewonings- en grafcontexten aangesneden. Het gaat om enkele summiere sporen die de bouwplattegrond van vorig campagnejaar vervolledigen. Andermaal kwam hierbij ook een brandrestengraf aan het licht, dat na een eerste evaluatie van de keramiek in de 2de eeuw na Chr. kan gedateerd worden. Verderop werd een tweede brandrestengraf aangesneden dat dieper bewaard was. Bij dit tweede graf heeft wellicht ook een gebouw gestaan, waarvan enkel de diepste paalkuilen overgebleven zijn. Parallel met de greppels van het ijzertijdwoonerf liep een bredere gracht, die alleszins in de Gallo-Romeinse occupatiefase nog in gebruik was. Studie van de archeologica, datering van de houtskoolstalen en verder archeologisch terreinonderzoek zullen moeten uitwijzen in hoeverre hier sprake kan zijn van enkel een topografische of ook van een chronologische bewoningscontinuïteit.

Voorafgaand aan de bouw van een uitgebreid bedrijfscomplex werd in 2006 een archeologisch proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. In de sector die onderworpen werd aan het proefsleuvenonderzoek werden geen bewoningssporen aangetroffen. Dit lijkt erop te wijzen dat men andere zones van het gebied prefereerde om zich te vestigen. Een eerste paleolandschappelijke analyse heeft overigens aangetoond dat zich hier een uitgestrekte depressie in het oorspronkelijke landschap bevond.

De enige sporen van menselijke activiteit die dateren van vóór de bolle akkeraanleg (15de-16de eeuw) zijn de overblijfselen van een OW-verlopend wegtracé. Het gaat om een onverharde landweg met karrensporen die over de volledige noordzijde wordt gegrensd door een afsluiting.

De afsluiting wordt gekenmerkt door een rij opeenvolgende paalkuilen waartussen zich een smalle standgreppel bevindt. Wat zich in de standgreppel bevond, is onduidelijk. Mogelijk werden in de greppels gevlochten afsluitingselementen geplaatst of fungeerden ze als plantsleufjes voor een haag. De overvloedige aanwezigheid van meidoornpeultjes kan hierdoor verklaard worden. Meidoorn is een struik die veelvuldig als haagplant werd gebruikt, vaak in vervlochten vorm (met tussenliggende stutpalen) om de ondoordringbaarheid te maximaliseren. Door het ontbreken van archeologica kon het wegtracé met afsluiting onmogelijk gedateerd worden. Toekomstig onderzoek in het verlengde van de weg kan misschien nieuwe gegevens opleveren.

Tevens werd hier een doorsnede gemaakt op een goed bewaarde bolle akker (kadastraal perceel Kruibeke 1° Afd., sectie A, nr. 25). Hier ontbrak de typische opbouw van de scheidingszone met gracht en aansluitende terrasniveaus tussen de verschillende akkers. De gracht, met een diepte van ca. 2,80 m onder het huidige niveau van het centrum van de bolle akker, sluit onmiddellijk aan op de hellend afgegraven akkerflank.

De afgedekte podzolbodem wordt gekenmerkt door een sterk ontwikkelde humusaanrijkingshorizont. Wellicht kan dit toegeschreven worden aan een langdurige bebossing van het gebied. Toponiemen als 'Boschstraat' en 'Boschdam' op de 19de-eeuwse Popp-kaart zijn reminiscenties naar een periode toen op zijn minst nog delen van het bos aanwezig waren. Op de parochiekaart van Kruibeke uit het begin van de 18de eeuw (B. Mander-schaidt, 1711) vinden we aanwijzingen dat het hele gebied tegen die tijd reeds was omgevormd tot landbouwareaal.

Tenslotte werd in het najaar van 2006 opnieuw van start gegaan met de uitbreiding van de bestaande wegenis. Vertrekkende vanuit de zone waar in 2005 het erf uit de vroege ijzertijd werd aangetroffen, werd in de richting van de Zwaluwbeek een nieuwe wegkoffer uitgegraven. Er kwamen twee sporenclusters aan het licht die van elkaar gescheiden worden door een meanderende zijarm van de Zwaluwbeek.

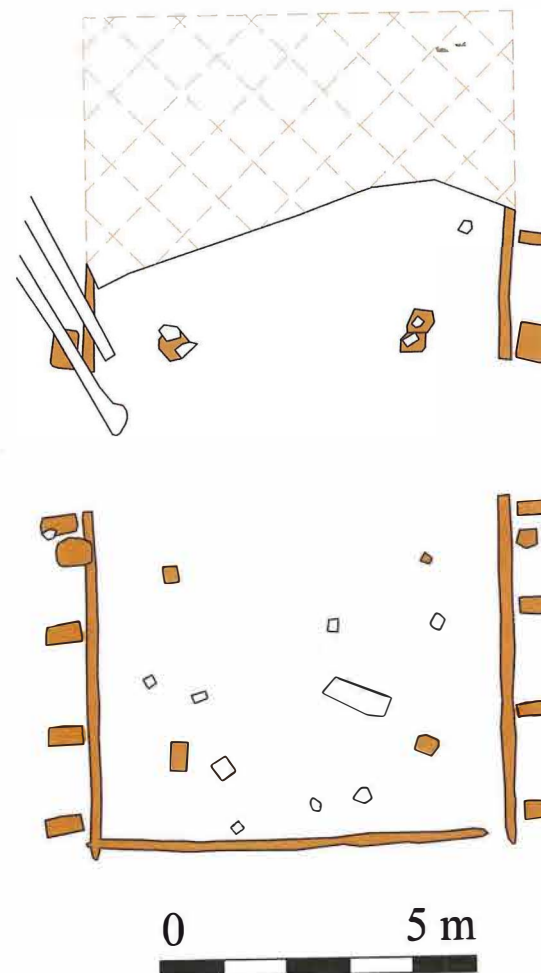

Fig. 6. Kruibeke-Hogen Akkerhoek: grondplan van het drieschepige gebouw uit de ijzertijd.

In de oostelijke cluster van paalkuilen konden drie sporenconfiguraties onderscheiden worden. Het gaat om een NO/ZW-verlopende rij van drie spijkertjes die op basis van een eerste evaluatie van de aangetroffen keramiek in de ijzertijd kunnen gesitueerd worden. Hoewel de spijkertjes enkele tientallen meters verwijderd liggen van het erf uit de vroege ijzertijd, hebben ze toch dezelfde oriëntatie.

Vlakbij het erf werd een greppel met NO/ZW-verloop gevonden die waarschijnlijk de noordelijke begrenzing vormde van het eerder genoemde erf.

De westelijke cluster was gelegen op een van nature beveiligde positie aan de binnenzijde van een meander van de kleine beek die er uitmondt in de Zwaluwbeek. Aangezien slechts een klein deel van deze cluster aangesneden werd, bestaat er nog onduidelijkheid over de interpretatie ervan. Het gaat om paalkuilen van verschillende gebouwen die moeten dateren uit de volle tot late middeleeuwen. Eén diepe kuil met steile wanden vlakbij de Zwaluwbeek kan geïnterpreteerd worden als leemontginningskuil. Een OW-georiënteerde gracht in het oosten van deze cluster dateert van vóór de middeleeuwse occupatie en kan wellicht in verband worden gebracht met een lange Gallo-Romeinse gracht die bij het onderzoek in 2005 aan het licht is gekomen.

JVV

Rupelmonde-Nederstraat 2

Tijdens de renovatie van de molenaarswoning (Nederstraat 2) bij de getijdenmolen van Rupelmonde werden in 2006 enkele archeologische werfcontroles uitgevoerd. Hoewel het gebouw een nieuw uitzicht heeft gekregen in de loop van de 19de eeuw, gaat het in de kern terug op een veel oudere constructie (ten minste vóór 1778)⁶⁹. Het heeft steeds in verband gestaan met de getijdenmolen die tot op de dag van vandaag z'n 16de-eeuwse aanblik behouden heeft en waarvan de oorsprong wellicht teruggaat tot de bouw van de eerste graaflijke waterburcht en de stichting van de 'poorte' Rupelmonde in de 12de eeuw⁷⁰.

De door de aannemer uitgevoerde graafwerken binnenin het gebouw leverden slechts een beperkt aantal relevante gegevens op. Bij de ondiepe uitgraving (maximaal 30 tot 40 cm diep) werd enkel een ophogingspakket van steriel zand aangesneden dat wellicht aangebracht werd tijdens de 19de-eeuwse verbouwing van het huis. Door de ligging aan de voet van het cuestafront kunnen mogelijke oudere loopvlakken onder aanzienlijke afdekkingspakketten bedolven zijn. Bovendien is de molenaarswoning voor het grootste deel gebouwd op de helling van de Vliet, een artificieel aangelegde afwateringsgracht en spaarkom van de getijdenmolen, waardoor oudere bewoningsresten zich diep onder het huidige niveau kunnen bevinden. Dit houdt wel in dat de huidige constructie ervoor zorgt dat het aanwezige bodemarchief perfect bewaard blijft.

Toch konden er enkele bevindingen worden gedaan die niet alleen van belang zijn in functie van de bouwgeschiedenis van het molencomplex zelf, maar ook bijdragen tot het debat over de getijdenwerking op de Schelde in het verleden.

In het meest zuidelijke vertrek van de molenaarswoning dat zich gedeeltelijk vóór de westelijke zijgevel van de getijdenmolen bevindt, werd onder een vlak betonwelfsel een keldertje aangetroffen. In het verleden kon vanuit dit keldertje via een brede deuropening/poort met korfboogvormige afdekking het onderste verdiep in de basis van de getijdenmolen betreden worden. Jammer genoeg was dit vertrek onder de huidige maalvloer van de getijdenmolen volledig volgestort met zwaar puin en finaal afgedekt met gietbeton (restauratie van getijdenmolen?), waardoor het onmogelijk was om de ruimte te onderzoeken. De stratigrafische opeenvolging van houten balken onderaan en steenpuin erboven, doet vermoeden dat het vertrek oorspronkelijk afgedekt was met een houten plafond.

Hoogstwaarschijnlijk werd hiermee de oorspronkelijke toegang van het westelijke deel van de watermolen teruggevonden⁷⁶. De dichtgemetselde vensteropening erboven bewijst dat deze toegang onmiddellijk in openlucht uitkwam. Het was pas bij de verbouwing van de molenaarswoning in de 19de eeuw dat de toegang volledig geïncorporeerd werd in het nieuwe gebouw. Bouwfysisch onderzoek had reeds aangetoond dat het westelijke deel van de getijdenmolen van vóór de 16de eeuw moet dateren⁷⁷. Hypothetisch kan gesteld worden dat de oorspronkelijke maalvloer zich in het benedenvertrek in de basis van de watermolen bevond en dat deze ten vroegste pas tijdens de 16de-eeuwse verbouwing naar de huidige verdieping werd overgebracht.

Het drempelniveau van de oorspronkelijke toegang tot de watermolen, ca. 2 m onder het huidige straatniveau, impliceert dat het toenmalige onderste verdiep van de molen tot de 19de eeuw boven de vloedlijn van de Schelde uitstak (ca. 3,80 m TAW). Deze bevinding sluit perfect aan bij de veronderstelling dat de Schelde vanaf de 14de-15de eeuw een getijdenamplitude bereikte van ca. 3,50 m, die bijna ongewijzigd bleef tot het midden van de 19de eeuw en de hiernavolgende uitbouw van de haven van Antwerpen, die het verdiepen van de Schelde noodzakelijk maakte⁷⁸.

Tenslotte moet nog vermeld worden dat in het meest oostelijke vertrek op het gelijkvloers van de molenaarswoning een bakstenen (pomp)waterput

aangetroffen werd. Het is duidelijk dat deze waterput samen met bouw van de bakstenen keermuren in het spaarbekken (Vliet) aangelegd werd. Op basis van het opmetingsplan van landmeter De Bruyn kan gesteld worden dat de bouw ervan pas dateert van na 1778.

In samenspraak met de architect (H. Lejon) en de eigenaar (gemeente Krui-beke) werd beslist om de contouren van de waterput in de tegels van de nieuwe vloer af te lijnen. De oorspronkelijke toegang van de het westelijk deel van de watermolen werd dichtgemetseld, maar blijft zichtbaar vanuit het keldertje onder de nieuwe lift- en traphal.

JVV

Rupelmonde-Nederstraat 5

Enkele beperkte bodemingrepen tijdens de verbouwing van een rijwoning in de Nederstraat te Rupelmonde werden in 2006 archeologisch geevalueerd. Het belang hiervan wordt bepaald door de ligging in het historische centrum vlakbij de restanten van de middeleeuwse waterburcht van de graven van Vlaanderen en de getijdenmolen aan de voet van het steile cuestafront.

Aangezien in de woning geen diepe uitgravingen noodzakelijk waren, bleef de archeologische controle beperkt tot de zone van de binnenkoer. Ook hier was slechts een minimale bodemingreep vereist, waardoor enkel het oppervlak kon geevalueerd worden. Bovendien was het om stabiliteitsredenen niet verantwoord om dieper onderzoek uit te voeren.

Naast verscheidene bakstenen constructieresten, waarvan een deel vermoedelijk teruggaat tot eind 16de-begin 17de eeuw, werd er ook een bakstenen beerput met een inhoud uit het begin van de 19de eeuw aangetroffen.

Achteraan werden diverse nivelleringspakketten aangesneden waarin 15de-16de-eeuws aardewerk werd teruggevonden. Mogelijk gaat het om de artificiële terrasseringspakketten van het steile cuestafront die intensievere bewoning mogelijk moest maken. Enkele boringen doorheen deze pakketten hebben aangetoond dat de opeenvolging van meer en minder organische accumulatielagen zich verderzet tot op een diepte van 1,80 m onder het oppervlak van de huidige koer. Het was niet mogelijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen menselijke en natuurlijke accumulaties. Dieper vonden

we (boordiepte tot 2,20 m) gehomogeniseerd grijs steriel zand dat hoogstwaarschijnlijk een natuurlijke herkomst heeft (cuestafrontcolluvium?).

Op basis van bouwanalytisch onderzoek binnen de woning kan gesteld worden dat de scheidingsmuren teruggaan op een oudere constructie van eind 16de-begin 17de eeuw, na de verwoesting van Rupelmonde in 1583. Het gaat om een gebouw (woning) met één bouwlaag onder een zadeldak met aandaken en muurvlchtingen. Op de noordelijke muren werden onder recentere pleisterlagen zelfs resten aangetroffen van de oorspronkelijke muurdecoratie die bestond uit een witgeverfd muurvlak waar op diverse hoogtes zwarte banden van verschillende breedte waren geschilderd.

Het is duidelijk dat ook bij kleinschalige projecten in de historische kern van Rupelmonde archeologische begeleiding noodzakelijk is.

JVV

Sint-Gillis

Sint-Gillis-Blokstraat/Samelstraat

In het kader van de aanleg van de verbindingsweg tussen de Blok- en Samelstraat in Sint-Gillis-Waas werden in 2005 de voorbereidende graafwerken archeologisch begeleid. In het centrale deel van het wegtracé kwam hierbij een concentratie van 30 sporen aan het licht, die op basis van een eerste evaluatie van het archeologisch materiaal in twee fasen kunnen onderverdeeld worden, namelijk een ijzertijd fase en een Gallo-Romeinse fase.

Uit de sporen die dateren uit de ijzertijd (wellicht de La Tène-periode) kon slechts één plattegrond van een zespostenspijker (ca 3 x 4 m) met aanpalende leemkuilen afgelijnd worden. De greppelbegrenzing van een drie meter brede, NO-ZW verlopende landweg en een loodrecht daarop aansluitende perceelsgreppel stammen uit de Gallo-Romeinse occupatiefase van het gebied.

Door de beperkte oppervlakte konden slechts flarden van de verschillende occupatiefasen onderzocht worden. Het is alleszins duidelijk dat voorafgaand aan de verdere inrichting van het gebied (momenteel gepland voor 2011), een archeologisch vooronderzoek dient plaats te vinden.

JVV

Sint-Gillis-Laarstraat

Bij de aanleg van een nieuw dubbel fietspad langsheen de Laarstraat in Sint-Gillis-Waas kwamen in 2006 over een afstand van enkele tientallen meter, net ten zuiden van het kruispunt met een landweg, enkele interessante structuren aan het licht. Het gaat om een zespostenspijker, twee grachten en enkele onsamenhangende randsporen.

De zespostenspijker (ca. 2 x 3 m) en de meest noordelijke gracht kunnen op basis van een eerste globale evaluatie van het archeologisch materiaal in de ijzertijd gedateerd worden. Staalnames uit de houtskoolrijke paalnegatieven van de spijker zullen archeobotanisch onderzocht worden om een idee te geven van de ecologische leefomstandigheden van dat moment. Ook ¹⁴C-datering van de uitstekend bewaarde houtskoolresten behoort tot de mogelijkheden.

Aangezien het podzolprofiel van de zandbodem voor het grootste deel opgenomen was in de cultuurlaag, kan verondersteld worden dat deze occupatiezone zich op een zandopduiking in het paleolandschap bevond.

JVV

Sint-Niklaas

Belsele-Mierennest

Binnen de begrenzing van een nieuw aan te leggen weg ter uitbreiding van de woonwijk Mierennest, werd in najaar van 2005 een archeologisch vooronderzoek met kijksleuven uitgevoerd. Hoewel het aantal aangetroffen sporen beperkt bleef, was de zone toch interessant genoeg om in 2006 ook de wegenaanslag archeologisch te begeleiden.

Bij deze opvolging kwamen voornamelijk in de noordelijke zone enkele interessante sporenclusters aan het licht. Het gaat om de begrenzing van een OW-verlopende onverharde weg en de sporen van enkele aanpalende gebouwtjes, waarvan op basis van de keramiek een datering in de metaaltijden kan verondersteld worden.

Vlakbij werd ook een grote drieschepige structuur aangesneden met een (bijna) vierkant grondplan (ca. 11 x 11 m) waarvan de binnenste palenrijen

kort bij de buitenwand werden geplaatst waardoor er een opengewerkte binnenruimte werd gecreeerd. Het gebouw kan gedateerd worden in de 12de eeuw en stond geïsoleerd in het toenmalige landschap. Verondersteld wordt dat het hier gaat om een middeleeuwse opslagschuur/spijker die in een uitgestrekt landbouwgebied was gelegen.

Ook de bouwkavels werden integraal aan een archeologisch proefsleuvenonderzoek onderworpen. Het was voornamelijk in de sector ten oosten van het nieuwe wegtracé dat een grote concentratie van archeologische structuren werd aangetroffen. Het feit dat deze zone aansluit bij de vindplaats van de Gallo-Romeinse villa van Belsele-Steenwerk met sporen van oudere occupatiefases⁷⁹, heeft er mede toe bijgedragen dat hier overgegaan werd tot vlakdekkend onderzoek.

Binnen de opgravingsvlakken konden geen gebouwplattegronden afgeïjnd worden, waardoor kan gesteld worden dat we ons hier buiten de eigenlijke Gallo-Romeinse bewoningszone bevinden. Wel kwam er een groot aantal gracht- en greppelstructuren uit verschillende periodes aan het licht die ons een fraai beeld geven van de ontwikkeling van het landbouwlandschap vanaf de metaaltijden tot en met de postmiddeleeuwen. Toekomstige archeobotanische en palynologische analyses zullen ons wellicht toelaten een reconstructie te maken van de ecologische veranderingen die het gebied ondergaan heeft doorheen de tijd.

Voornamelijk voor de laatmiddeleeuwse periode werd ons een blik gegund op de landbouwtechnische ingrepen in het landschap die de productiviteit van deze schrale landbouwgronden moesten opwaarderen. Door het aanbrengen van zeven meter brede plant- en/of zaai-bedden in de 14de eeuw konden door middel van grootschalige nivellering van het landschap ook de lagergelegen zones in cultuur gebracht worden.

JVV

Nieuwkerken-kapel O -L.-V ten Bos

Op de hoek van de Nieuwkerkenstraat en de Vrasenestraat (Ten Bos) kwamen in 2006 bij riolerings- en herinrichtingswerken de restanten van de kapel van O -L -V ten Bos aan het licht. Bij vroegere werken in de jaren 60 van de 20ste eeuw waren de fundamenten reeds gelokaliseerd door een

lokale heemkundige, R. Van Goethem. Aangezien de toenmalige nota's grotendeels verloren zijn gegaan, diende het archeologisch onderzoek quasi van nul te beginnen⁸⁰.

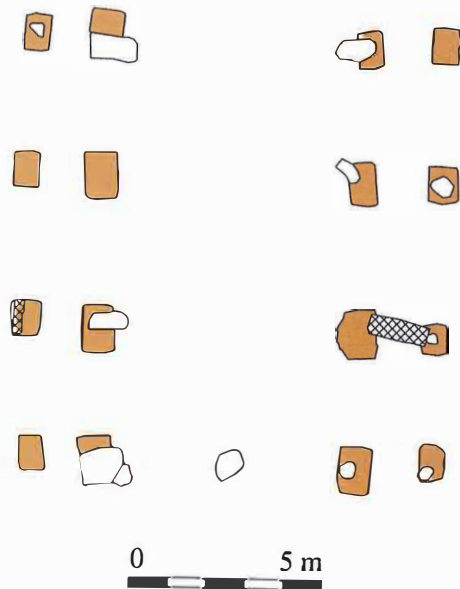

Fig. 7. Belsele-Mierennest: grondplan van het drieschepige gebouw uit de 12de eeuw.

Na het machinaal wegnemen van verschillende 20ste-eeuwse nivelleringspakketten bleek dat de fundamentresten en andere structuren zich nog in goede staat bevonden. Het onderzoek in de jaren 60 had zich blijkbaar beperkt tot wat aan het toenmalig vrijgelegde oppervlak zichtbaar was.

De kapel van O.-L.-V. te Bos kent een lange geschiedenis die misschien zelfs teruggaat tot in de 12de eeuw⁸¹. In 1635 werd er door Anthony de Jonghe een nieuwe, grotere kapel gebouwd die dienstdeed als drukbezocht bedevaartsoord van een miraculeus mariabeeld. Aan de mariaverering in dit gebouw kwam bruusk een eind toen Jan Benedict De Kever, commissaris van de Franse republiek, in 1799 het bevel gaf om de kapel met de grond gelijk te maken. Nadien werd ze nooit opnieuw opgebouwd.

De archeologische resten van de kapel die onder het kruispunt van Ten Bos werden aangetroffen, kunnen allen toegeschreven worden aan het gebouw dat in 1635 door A. de Jonghe werd opgericht. Wel dient opgemerkt te worden dat enkel de fundamenten van de noordelijke buitenmuur met

aanzet van een veelhoekige (wellicht driezijdige) koorafsluiting en een klein deel van de zuidelijke buitenmuur werden aangesneden. Het vervolg van de zuidelijke muur en het grootste deel van het koor bevinden zich nog steeds onder het dorpsplein van Nieuwkerken, terwijl het fundament van de voorgevel volledig was vernietigd door vroegere rioleringswerken. Het gaat om een langgerekt éénschepig gebouw in baksteen met een breedte van ca. 6 m en een geschatte lengte van ca. 15,30 m. De kapel was intern gedecoreerd met lichtblauw geverfde barokke pleistermouures.

Binnenin de kapel werd vlakbij de inkom een dubbel grafkeldertje aangetroffen dat grondig vernield was tijdens de afbraak van het gebouw in 1799. In het dubbel grafkeldertje werden de stoffelijke resten teruggevonden van twee individuen. Mogelijk gaat het om de resten van A. de Jonghe en zijn echtgenote, waarvan geweten is dat ze in de kapel begraven lagen⁸². De toetakeling van het botmateriaal toont aan dat er tijdens de afbraak maar weinig respect werd getoond voor de oprichters van de kapel. Misschien moeten we hierin een uiting zien van de negatieve houding van het Franse bewind tegenover de aristocratie.

Tegen de dubbele grafkelder werd in een latere periode een nieuwe grafkelder aangebouwd waarin geen stoffelijke resten meer werden aangetroffen. Ook buiten de kapel kwamen enkele graven aan het licht waarvan de datering nog onduidelijk is.

Van een mogelijke oudere kapel werden geen sporen aangetroffen. Wel kon vastgesteld worden dat de voorzijde van de kapel een onverhard wegtracé bedekt dat bijgevolg dateert van vóór 1635 en de huidige Nieuwkerkenstraat met de Gijselstraat verbond. De kapel was ook bovenop een gedempte NO/ZW-verlopende gracht gebouwd die mogelijk de oorspronkelijke begrenzing vormde tussen het kerkelijke en het publieke domein.

JVV

Sint-Niklaas-Heimolenstraat

Voorafgaand aan de realisatie van een kleine verkaveling door het OCMW-Sint-Niklaas werden in 2006 de kadastrale percelen St.-Niklaas 4° Afd, sectie D, 4° blad, nrs. 2040 c² en 2041 k langsheen de Heimolenstraat aan een archeologische screening onderworpen. Ontzavelingswerken in de

buurt hadden in de 19de en 20ste eeuw reeds verschillende archeologische vondsten aan het licht gebracht die wijzen op menselijke occupatie die minstens teruggaat tot de ijzertijd en zelfs tot de steentijd⁷⁸.

De archeologische screening werd uitgevoerd door middel van kijksleuven. Eerst werd onderzocht wat de bodemprofielen ons vertelden over de landschappelijke ontwikkeling van beide percelen binnen het gebied. Vervolgens werden de relevante sporen van menselijke activiteit in kaart gebracht en werd geanalyseerd hoe deze zich verhielden ten opzichte van de natuurlijke gesteldheid van het terrein.

Op perceel 2040 c², waarvan het huidige oppervlak aanzienlijk dieper is gelegen dan perceel 2041, werd een aaneenschakeling van grote, diepe gedempte kuilen aangetroffen die deel uitmaken van een zone waar intensief ontzaveld werd. De aanwezigheid van vrij recent bouwpuin (bakstenen) in de kuilvullingen toont aan dat de ontzaveling wellicht in de loop van de eerste helft van de 20ste eeuw heeft plaatsgevonden. Bovenop de gedempte kuilen werd teelaarde aangebracht om landbouw opnieuw mogelijk te maken.

Perceel 2041 heeft een ingrijpende nivellering ondergaan, waarbij het grootste deel van de natuurlijke bodemontwikkeling in de droge zandgronden, met name de podzol, is verdwenen. Nadien werd het terrein opnieuw opgehoogd met diverse organische zandpakketten.

Deze bevindingen kunnen hoogstwaarschijnlijk verklaard worden in het kader van de ontzavelingspraktijken in de directe omgeving. Alvorens men tot ontzaveling kon overgaan diende men de bovenliggende teelaardelaag te verwijderen, die in afwachting van het herafdekken van het ontzavelde terrein elders moest gestockeerd worden. Een dergelijke stockageplaats zou het perceel 2041 geweest kunnen zijn.

JVV

Stekene

Stekene-Kiekenhaag

Aan de overzijde van het zgn. 'Huis de Cramme' aan de Kiekenhaag (kadastraal perceel Stekene 1° Afd., sectie A, 1° blad, nr. 276 (partim)) werden

bij graafwerken in functie van de aanleg van een tijdelijke zandstock in 2006 resten aangetroffen van uitgestrekte ontginningsactiviteiten uit het verleden.

Onder de cultuurlaag bevond zich een complex geheel van diverse zandige stortpakketten die gekenmerkt werden door de overvloedige bijmenging van afval dat in verband kan worden gebracht met de productie van diverse soorten bouwkeramiek. Het gaat voornamelijk om misbaksels en gefragmenteerde producten van (onderbakken en ongebakken) daktegels, vorstpannen, bakstenen en tegels. De fragmenten van geglazuurd rood aardewerk die sporadisch werden aangetroffen, laten toe een datering in de late 15de of 16de eeuw voorop te stellen. Het is niet uitgesloten dat het

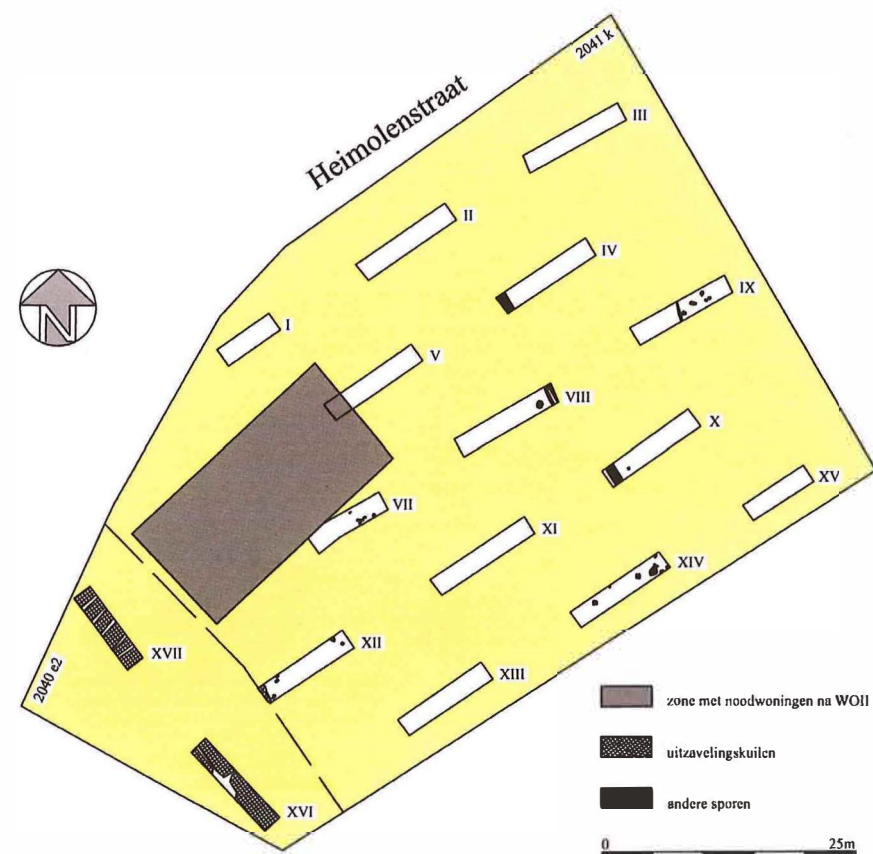

Fig. 8. Sint-Niklaas-Heimolen: algemeen plan van de onderzoekszone.

gebruiksardewerk beschouwd mag worden als een nevenproduct van de 'baksteennijverheid' waarvoor Stekene vanaf de late middeleeuwen bekend stond

Het afval werd gestort in de depressies die ontstaan waren door groot-schalige ontginning van klei en/of zand. Het grove zand dat hier van nature boven de ondiepe Rupeliaanse klei voorkomt, kan (o.a.) benut zijn als verschraling bij de productie van bouwkeramiek. Dat ook de klei ontgonnen werd, wordt aangetoond door de vele kleibrokken die in de stortpakketten werden aangetroffen.

Een prospectie van de omliggende terreinen heeft aangetoond dat het ontginningsgebied zich (ten minste) uitstrekte tussen de Kiekenhaag, het Ketelaarsgras, de Potaardestraat (!) en de Stekense Vaart, die overigens in 1315 aangelegd werd in functie van de export van turf (en mogelijk ook bouwkeramiek) naar Gent.

JVV

Temse

Steendorp-Blauwhof

INLEIDING

Het Blauwhof te Steendorp was een bijzonder landschappelijk-archeologisch relict met een verheven wooneiland (ca. 2 m) en een nog goed bewaarde walgracht, daterend uit het eind van de 16de eeuw. Het kan het best omschreven worden als een postmiddeleeuws 'hof van plaisantie' met laatmiddeleeuwse voorlopers. De site, met een totale oppervlakte van ca. 13 000 m², werd bedreigd door grootschalige kleiexploitatie. Hoewel vanuit monumenten- en landschapszorg, archeologie en natuurbehoud een bescherming van deze site is bepleit, bleek een behoud niet mogelijk omwille van de ruimtelijke bestemming als ontginningsgebied. Het archeologisch onderzoek op deze complexe meerperiodensite ging dan ook van start in 1998, nadat er een overeenkomst was afgesloten tussen de vroegere N.V. Swenden, het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) en de Archeologische Dienst Waasland (ADW).⁸⁴

Het onderzoek werd van 1998 tot 2001 hoofdzakelijk geleid door R. Van Hove (ADW), afgewisseld met J.-P. Van Roeyen (ADW). Van 2002 tot 2004 (einde opgraving) berustte de dagelijkse leiding bij J. Van Vaerenbergh (ADW).

Bij de start van het archeologisch onderzoek had niemand kunnen vermoeden dat het zeven campagnejaren in beslag zou nemen. Door het grote aantal prioritaire noodinterventies op andere locaties in het Waasland was het onmogelijk om de continuïteit van het terreinwerk op het Blauwhof te waarborgen. De grote complexiteit van deze meerperiodensite was eveneens een belangrijke factor die de duur van het onderzoek beïnvloed heeft. Daarenboven kon in 1998 en 1999 onvoldoende terreinwerk worden verricht op de site wegens wateroverlast. Er was namelijk door het exploitatiebedrijf nog niet voldaan aan de bindende milieuvoorwaarden (migratie van de amfibieën naar een nieuw aan te leggen poel) zodat de walgracht niet mocht bemaald worden.

Reeds van bij aanvang werd duidelijk dat het onderzoek geen sinecure zou worden. Bij de afbraakwerken van het 'hof van plaisantie' omstreeks 1770 had men er namelijk voor gekozen om de fundamenteën en het opgaande muurwerk tot iets boven het looppniveau omver te halen in een systeem van valsleuven. Aan de walgrachtzijde werden de muren volledig naar buiten geduwd zodat hele gevelpartijen op de walgrachtberm terecht kwamen. Dit heeft ervoor gezorgd dat er veel meer van de gebouwen bewaard was gebleven dan aanvankelijk gedacht werd, met een langere onderzoeksduur tot gevolg. Ook de zandlemige bodem heeft het onderzoek sterk bemoeilijkt. Aanhoudende hitte en droogte zorgden voor enorme verharding, terwijl onophoudelijke regen het terrein haast ontoegankelijk maakte.

HISTORISCHE SCHETS⁸⁵

De naam "Blauwhof" werd door de omwonenden aan het kasteel gegeven. In officiële teksten is er sprake van de heerlijkheid Leughenage, genoemd naar één van de eigenaars uit de 14de eeuw, Gillis van der Loghenaghe. De heerlijkheid behoorde oorspronkelijk tot het grondgebied van de parochie Bazil en bezat verder ook goederen in Haasdonk, Temse, Elversele en Daknam.

In 1595 kwam de heerlijkheid via Edward Ximenez in de handen van de Spaans-Portugese familie Ximenez, ook wel Ximenez de Aragon.

genaamd. Deze tak van een oud Spaans-Portugees adellijk geslacht had zich in de 16de eeuw in Antwerpen gevestigd en werd er beschouwd als één van de belangrijkste maranenfamilies. Maranen waren Spaanse en Portugese Joden die zich, omwille van vervolging, bekeerd hadden tot het christendom. Ze maakten deel uit van de Portugese Natie en behoorden tot de vennootschap Ximenez, die wereldwijd vertakkingen had. Op die manier bouwden ze een internationale 'driehoekshandel' tussen drie continenten uit. Vanuit Antwerpen werden goederen getransporteerd naar West-Afrika waar ze verhandeld werden voor zwarte slaven, die op hun beurt overgebracht werden naar de suikerrietplantages in Zuid-Amerika (Brazilië). De ruwe suiker werd vervolgens naar Antwerpen geëxporteerd, waar hij werd geraffineerd en dan verhandeld in Europa. Oorspronkelijk bevonden deze plantages zich op Madera, maar later werden er ook in Brazilië aangelegd. Aangezien de scheepsruimen steeds gevuld waren, was dit een enorm lucratieve activiteit.

Edward Ximenez liet de oorspronkelijke hoeve van het leengoed plaats maken voor een 'hof van plaisantie', in dit geval een hof met kasteelal-lures. De bouw hiervan is omstreeks 1600 te situeren.

Aan de hand van enkele illustraties van het kasteel, o.a. deze van Sanderus in *Flandria Illustrata* (fig. 9), daterend van 1641, en enkele beschrijvingen in andere historische documenten, kunnen we ons een goed beeld van deze site vormen. Het betrof hier een omwalde hof waarvan de buitenmuren waren voorzien van kantelen en versterkt met wachttorens aan de hoeken. Een zware bloktoren met ophaalbrug gaf toegang tot de binnenkoer, met bovenaan de ingangspoort het wapen van de familie. Binnen de omwalling bevond zich een stijlvolle patricierswoning in Vlaamse Renaissancestijl. Rechts van de woning, in de walgracht, was er een kapel met daarnaast de kapelaanswoning. Stallingen en schuren situeerden zich aan de linkerkant van het herenhuis.

Tot eind 17de eeuw bleef het Blauwhof nog in handen van de familie Ximenez. Nadat het domein in verschillende handen was overgegaan, werd het kasteel omstreeks 1770 afgebroken. Na afbraak werd het terrein herschapen in akkerland.

De late ijzertijd

In 1998 werden in de zuidwestelijke sector van de site diverse kuilen aangetroffen waarin vaatwerk intentioneel werd gededoneerd. Meestal kwam ook verbrand beendermateriaal voor. Eén kuil bevatte, naast het vaatwerk, ook een onderkaak van een varken. Over de functie van deze kuilen bestaat nog geen uitsluit. Het is evenwel niet uitgesloten dat het hier om graven of cultuskuilen gaat. Aan de hand van de keramiek kunnen de kuilen tussen 400 en 200 v. Chr. worden gedateerd⁸⁶.

Het middeleeuwse Hof van Leuvenhage: 12de-16de eeuw

Gedurende de zeven campagnejaren kwamen heel wat resten van de laat-middeleeuwse bewoningsfases aan het licht. Een eerste evaluatie van de aanwezige sporen en het archeologisch vondstenmateriaal toont aan dat er minstens drie fases kunnen onderscheiden worden.

Fase 1: 12de en 13de / 14de? eeuw (vlaknederzetting)

Op basis van de aangetroffen keramiek kan gesteld worden dat de vroegste middeleeuwse sporen opklommen tot de 12de en de 13de eeuw. De meest voorkomende keramiekgroepen in deze contexten zijn grijs en roodbeschilderd aardewerk. Sporadisch werd ook hoogversierd aardewerk aangetroffen, vaak in de finale vullingslagen. Opvallend zijn de talrijke tegula- en imbrexfragmenten, die mogelijk wijzen op de nabijheid van een Gallo-Romeinse site. Ook fragmenten van glazen armbanden wijzen in die richting. Op de site zelf werden hiervan geen directe sporen aangetroffen.

In oorsprong had de site wellicht een tweeledige indeling, met aan de westzijde een bewoningsareaal en aan de oostzijde een zone die voorbehouden was voor agrarische bedrijfsactiviteiten, gescheiden door een gracht. Vermoedelijk was er rondom deze tweeledige vlaksite een gracht aanwezig, die nadien volledig opgenomen werd in de latere grachttracés.

Het westelijke bewoningsareaal wordt gekenmerkt door een cluster van paalkuilen, waarbij ten minste één tweeschepige structuur kan afgeleid worden. Langs de oostzijde van deze structuur werd een grote kuil (12

x 5,5 m) aangetroffen die onderaan voorzien was van een dik humusrijk pakket. De aanwezigheid van tramlingsporen (tredsporen) in deze bodemlaag doet vermoeden dat hier een potstalkuil aangesneden werd. Zaden- en vruchtenonderzoek van de huneuze pakketten kan hierover wellicht uitsluitsel geven.

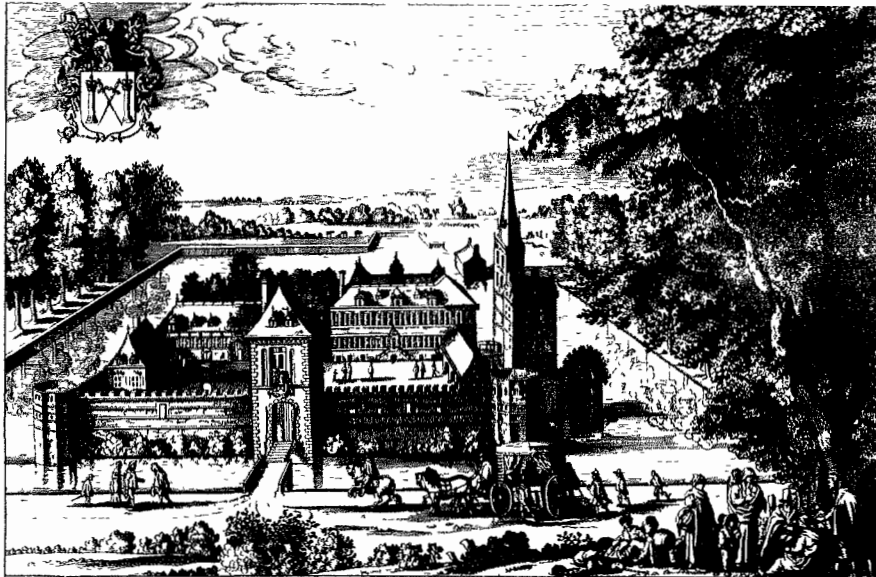

Fig. 9 Steendiep-Blauwhof: het hof in de 17de eeuw (A. Sanderus)

In het oostelijke areaal van de vlaknederzetting werden heel wat kuilen aangetroffen die kort na het graven dichtgesedimenteerd zijn of gevuld werden met afval, zoals assen en verbrande leem van de haardplaats, voedselresten en gebroken vaatwerk. Typisch voor tal van deze kuilen zijn de beperkte omvang en de steile, diepe wanden. Was men buiten het woonareaal op zoek naar kalkrijke leem om (kleine) vakwerkreparaties te doen? In de directe omgeving werden te weinig paalkuilen aangetroffen om ook hier gebouwstructuren af te lijnen. Mogelijk heeft deze oostelijke zone dus nooit een woonfunctie gehad. Een fragmentarische bewaaringstoestand ten gevolge van latere nivellerings- en herstructureringswerken, waarbij enkel de diepste ingegraven sporen bewaard bleven, kan ook een verklaring zijn voor het ontbreken van paalkuilen in deze zone. Zo is het opvallend dat in het centrum van het latere wooneiland, de oudere sporen het best bewaard zijn, in tegenstelling tot de zones langs de walgrachten waar haast alle sporen verdwenen zijn.

Naast de talrijke kuilen werd in de oostelijke sector van de site ook een dubbele houten waterput aangetroffen. Een waterput bestaande uit een uitgeholde boomstam werd later vervangen door een rechthoekige waterput (fig. 10, 1). Archeobotanische analyse⁸⁷ van de organisch-zandige vullingspakketten wijst o.a. op de aanwezigheid van boekweit. Hiermee is dit één van de vroegste aanwijzingen voor het voorkomen van boekweit in de Lage Landen. Dendrochronologisch onderzoek⁸⁸ heeft aangetoond dat de oudste fase van deze waterput teruggaat tot de 12de eeuw. De datering in de 12de eeuw sluit tevens perfect aan bij de grote ontginningsbeweging en herbevolking van het Waasland die in deze periode verondersteld wordt⁸⁹.

Bij de opvolging van de verdere uitbreiding van de kleiexploitatie werd in 2005 net buiten de begrenzing van het 17de-eeuwse Blauwhof een grote, ca. 5 m diepe leemkuil aangetroffen. Op basis van de datering van het vaatwerk in de 12de eeuw kan de kuil gekoppeld worden aan de eerste middeleeuwse bewoningsfase van het Blauwhof. Door de verscheidenheid aan archeologica (keramiek en dierlijk botmateriaal) geeft deze leemkuil ons de kans om de eerste bewoningsfase van het leengoed nauwkeuriger te dateren en een preciezer beeld te krijgen op de toenmalige leefgewoontes (voeding, veeteelt, ...).

Bij de uitbreiding van de kleiexploitatie in 2006⁹⁰ kwamen vlak bij deze leemkuil een greppel en de paalkuilen van een kleine vierpostenspijkertje aan het licht. In één van de paalkuilen werden een randscherf aangetroffen die mogelijk in de 11de-12de eeuw kan gedateerd worden⁹¹.

Fase 2: 14de en 15de eeuw

Hoewel de historische bronnen doen uitschijnen dat de site continu bewoond bleef, komt deze continuïteit in dit stadium van het onderzoek minder duidelijk tot uiting in de archeologische data. Zoals blijkt uit het merendeel van het aangetroffen vaatwerk en de gebruikte baksteenformaten, grotendeels vertegenwoordigd door de zogenaamde derdeling, is voornamelijk de 15de-eeuwse bewoningsfase goed vertegenwoordigd. Een gedetailleerde studie van het vondstenmateriaal zal moeten aantonen in hoeverre de 14de-eeuwse bewoningssporen heeft achtergelaten.

Voornamelijk de opgravingscampagne van 2004 heeft ons een beter beeld gegeven van deze fase. De oorspronkelijke scheidingsgracht tussen het

westelijke en oostelijke areaal van de vlaknederzetting werd gedempt. De grachten rondom de site bleven wellicht bewaard. Opvallend is dat het bewoningsareaal zich opnieuw in het westelijk deel van de nederzetting bevond. Met uitzondering van enkele fundamentresten in de zuidwestelijke sector, bleef van de toenmalige gebouwen slechts weinig in situ bewaard. Bijgevolg zijn we er slechts onrechtstreeks over ingelicht.

De meeste gegevens betreffende deze bewoningsfase vinden we terug in een enorme kuil die in de noordwestelijke sector van het wooneiland gelegen was (fig. 10, 2). De kuil is ontstaan op het einde van deze fase, wanneer de aanwezige bebouwing afgebroken werd. Aanwijzing hiervoor is de grote hoeveelheid bouwpuin, voornamelijk kleine baksteenfragmenten en mortel, dat wijst op het schoonmaken van het bouw materiaal om elders gebruikt te worden. Ook de vlak genivelleerde bodemlaag van de kuil en de regelmatige vorm doen vermoeden dat de kuil ontstaan is bij het volledig ontmantelen van een gebouw met kelder dat op dezelfde plaats stond. De restanten van twee aardewerken afvoerleidingen, één ten westen en één ten oosten, wijzen eveneens op de aanwezigheid van een gebouw, wellicht de herenhoeve van het leengoed.

De woning was vermoedelijk opgebouwd uit een bakstenen onderbouw (kelder en plint) met een opstand in vakwerk en bedekt met een dak van daktegels, gecombineerd met leien. De aanwezigheid van een houtskoolrijk pakket, onderaan de kuil, kan wijzen op het verbranden van houten bouw materiaal dat niet meer gerecupereerd kon worden. Het kan echter ook een aanwijzing zijn voor een noodlottige vernieling van het gebouw door brand.

Tussen het puin werden talrijke fragmenten van huisraad gevonden. Op basis van de keramiek kan gesteld worden dat de afbraak wellicht plaatsvond in het begin van de 16de eeuw. Misschien kan de aankoop in 1511 van het leengoed Leughenage door meester Jan de Mare Heyndricsz – alias 'de Mere' en 'de Mera' – kanunnik van de O.-L.-Vrouwkathedraal te Antwerpen, hiermee in verband gebracht worden⁹².

Ten zuidwesten van de punkuil werden de resten van een 15de-eeuwse tonwaterput aangetroffen (fig. 10, 3). Bij het buiten gebruik stellen van deze waterput, wellicht gelijktijdig met de ontmanteling van het gebouw, heeft men de tonnen verwijderd. Enkel de onderste spanbanden van de

diepste ton bleven in situ aanwezig. Op basis van deze ringen kan de centrale diameter bepaald worden op meer dan 1 m, wat overeenstemt met één van de grootste tonnenmaten van dat moment⁹³.

Fase 3. 16de eeuw (algemene herstructurering van de site)

In het begin van de 16de eeuw heeft zich een herstructurering van de site voorgedaan. Vermoedelijk werd toen de bescheiden gracht – die tot dan rond de vlaknederzetting gelegen was – omgevormd tot een breder (tot 15 meter) en dieper exemplaar dat rondom een onregelmatig ovaal wooneiland aangelegd werd. De grond die vrijkwam bij het graven van deze nieuwe grachten werd bovenop het wooneiland gedeponeed, waardoor de constructies op een hoger niveau dan voordien kwamen te liggen.

Resten van deze gebouwen, die werden aangelegd bovenop de grote punkuil, werden teruggevonden in de vorm van bakstenen fundamente die opgebouwd zijn met allerhande gerecupereerde bakstenen en metselwerkbrokken (fig. 10, 4).

Ten minste twee gebouwen kunnen onderscheiden worden. Een zuidelijk, rechthoekig gebouw met zwaardere en diepere fundamente, was wellicht een onderdeel van het residentiele gedeelte en werd vermoedelijk volledig in baksteen opgetrokken. Dit in tegenstelling tot het aanpalende gebouw langs de noordzijde, gekenmerkt door smallere, ondiep gefundeerde muurresten die vrijwel zeker betrekking hebben op een vakwerkbouw.

Zoals hoger vermeld werd, zijn enkel de resten bewaard die centraal op het wooneiland voorkomen. De overblijfselen van mogelijke perifere gebouwen zijn bij de bouw van het Blauwhof verdwenen.

Over de inrichting van het erf hebben we buiten de bouwresten ook nog enkele andere aanwijzingen. De zuidelijke voorgevel van de hoefwoning werd beschaduwd door een boom die op enkele meters voor het huis stond. Deze kon gelokaliseerd worden aan de hand van een wortelkuil. Bij de bouw van het Blauwhof werd de boom met wortel en al verwijderd omdat op deze plaats de voorgevel van de patricierswoning moest komen.

Verder in zuidelijke richting vonden we een circulaire bakstenen waterput (fig. 10, 5). Hoewel deze waterput gelokaliseerd is binnen de muren

van de patriciërs woning van het latere Blauwhof zijn er toch voldoende aanwijzingen om deze waterput al in de voorgaande periode te dateren. Eerst en vooral werd, in tegenstelling tot de latere exemplaren, een heel andere bouwtechniek toegepast. Onderin werd er namelijk geen houten kuip aangewend om een continue watertoevoer te garanderen. Bovendien reikte de put niet tot op de impermeabele kleilaag, waardoor sporadische droogstand moet voorgekomen hebben. Dit wordt bevestigd door de relatief slechte bewaringstoestand van de zaden en vruchten in de organische sedimenten op de bodem. Het zaden- en vruchtenonderzoek⁹⁴ heeft bovendien aangetoond dat er naast de resten van enkele cultuurgewassen, zoals boekweit, hop en prunus, ook aanzienlijk veel resten van wilde planten in de put terecht zijn gekomen. Dit kan enkel verklaard worden wanneer de waterput (aanvankelijk) in openlucht, en dus niet in het souterrain van het Blauwhof, gelegen was. Het is uiteraard niet uitgesloten dat de waterput nadien geïncorporeerd werd in de patriciërs woning van het Blauwhof. Hierover zal een datering van het finale vullingsmateriaal uitsluitsel moeten geven.

Een smal bruggenhoofd in de walgracht voor de woning (fig. 10, 6), nadien hergebruikt in de Blauwhoffase, bewijst dat de zogenaamde kapel en kapelaanswoning (fig. 10, 7) van het Blauwhof reeds bestonden voor het ontstaan van het 'hof van plaisantie'. Op de tekening van het Blauwhof (fig. 9), is duidelijk nog de traditionele stijl van het grachtgebouw te zien terwijl de rest van het complex meer Renaissance invloeden doet uitschijnen. Wellicht was dit dus het enige gebouw van de 16de-eeuwse bewoningsfase dat mee werd opgenomen in de opzet van het Blauwhof.

Een tiental meter ten oosten van het smalle bruggenhoofd werd een breder bruggenhoofd aangetroffen (fig. 10, 8), dat mogelijk een restant is van de toegangsbrug van het hof. Langsheen het bruggenhoofd was de gracht bezaaid met archeologisch materiaal, hoofdzakelijk aardewerk, dat voornamelijk in de 16de eeuw kan gedateerd worden.

Het Blauwhof (ca. 1600 - ca. 1770)

De nieuwe structuur van de site

Na aankoop van het goed van Leugenhage door Edward Ximenez (1595), werd het bestaande hof afgebroken en een verblijf met kasteelallures ge-

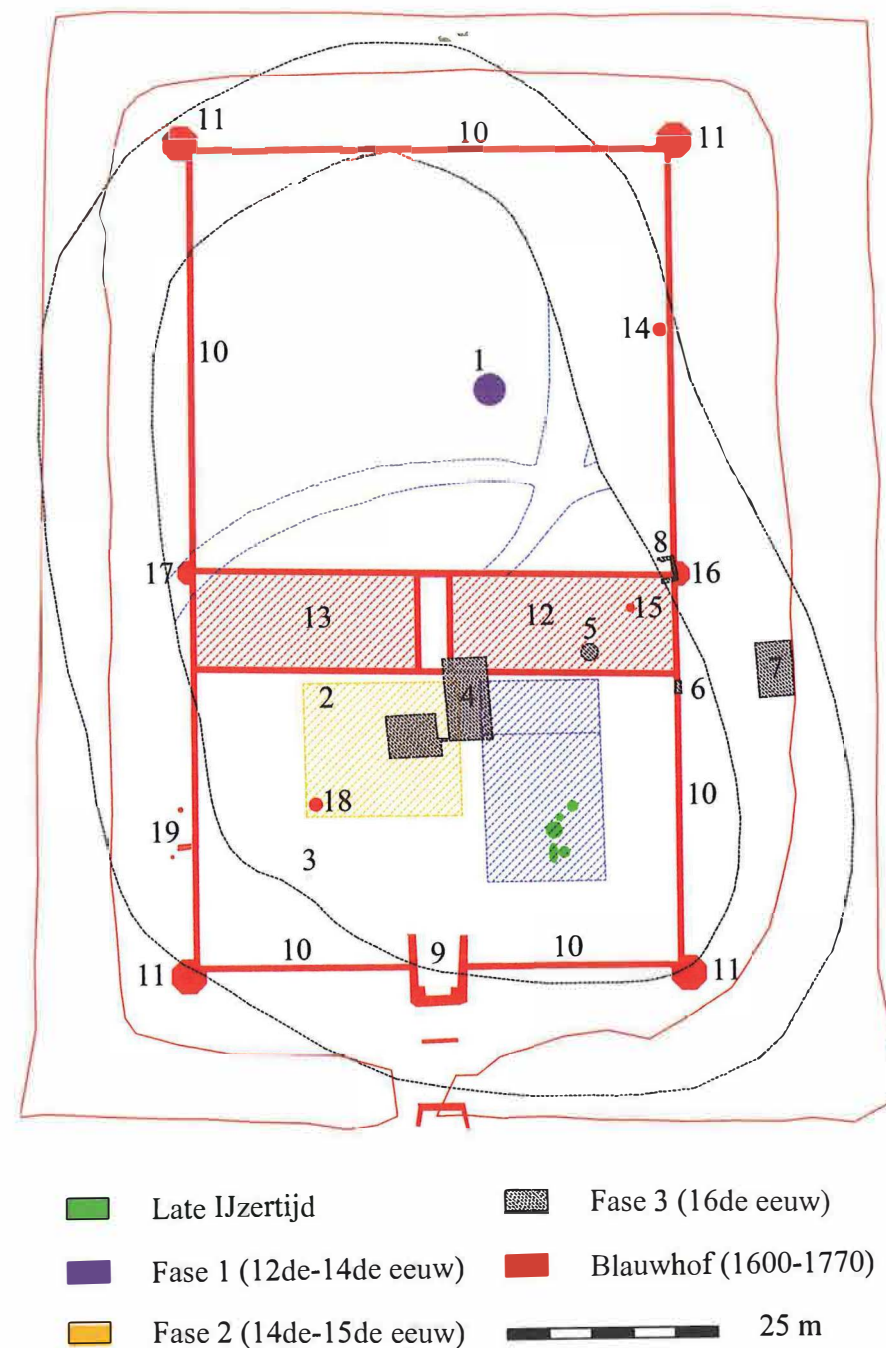

Fig. 10. Steendorp-Blauwhof: structuurschets.

bouwd De architecturale resten die teruggevonden werden, kunnen in verband gebracht worden met de gebouwen op de gravure in Sanderus' Flandria Illustrata uit 1641 (fig. 9)

De constructies die bij de opgraving werden aangetroffen, zijn de toegangstoren (fig. 10, 9), de walgrachtmuren (fig. 10, 10), de vier hoektorens (fig. 10, 11), de patricierswoning (fig. 10, 12) en de aangrenzende stallingen (fig. 10, 13). Van de kapel en kapelaanswoning in de walgracht (fig. 10, 7) bleek, buiten de restanten van een houten funderingsconstructie en enkele vage contouren, weinig bewaard te zijn. Van de vermoedelijke hoevewoning, die volgens de prenten vóór de stallingen gelegen was, kon zelfs geen enkel spoor meer vastgesteld worden.

Onmiddellijk wordt duidelijk dat na de afbraak van de 16de-eeuwse hoevegebouwen de site een volledige herstructurering heeft ondergaan. De zuidelijke oriëntatie van het hof werd omgevormd tot een westelijke oriëntatie. En door de beperkte omvang van het ovale laatmiddeleeuwse wooneiland was het onmogelijk om het nieuwe complex, met een symmetrische opzet, erop aan te brengen. Hiervoor was een rechthoekig wooneiland noodzakelijk.

Ondanks dat een aanzienlijk gedeelte van de oude walgracht geïncorporeerd kon worden in de nieuwe gracht van het Blauwhof, moet de herstructurering toch een erg arbeidsintensieve onderneming geweest zijn. Sommige delen van de oude walgracht dienden verbreed (tot minstens 20 meter) en uitgediept te worden, andere delen werden gedempt, en nieuwe delen werden gegraven. Tevens werd met de uitgegraven grond het nieuwe wooneiland opgehoogd. Om het waterpeil in de walgracht te regelen werd langs de oostzijde een ondergronds afvoerkanaal met sluis aangebracht. Het rechthoekige wooneiland werd in twee gelijke delen verdeeld. Het westelijke deel was voorbehouden voor de gebouwen. In het oostelijke deel werd een grote 'lusttuin' aangelegd. In feite wordt hierin nog steeds de oost-westindeling van de oorspronkelijke vlaknederzetting weerspiegeld.

Over de inrichting van de tuin zijn we slechts summier ingelicht. Uitgaande van wat te zien is op de contemporaine afbeeldingen, kunnen we vermoeden dat er bomen in aangeplant waren en dat de tuin ingedeeld was in perken. Dergelijke perken werden vaak afgeboord door buxushaagjes.

Archeobotanisch onderzoek heeft aangetoond dat heel wat buxusblaadjes van deze haagjes, wellicht na het snoeien, in de walgracht terecht gekomen zijn⁹⁵.

Tegen de zuidelijke tuinmuur werd een bakstenen waterput aangetroffen (fig. 10, 14). De ligging ervan op de oude, gedempte walgracht en de onmiddellijke nabijheid van de nieuwe walgracht was ideaal om water te trekken. Men diende zelfs de bodem te verzwaren met gerecupereerde blokken metselwerk waartussen mortel werd gegoten om de stuwning van het water tegen te gaan. Dit zorgde evenwel voor problemen bij de bouw van deze bakstenen waterput, wat zich manifesteert in een onregelmatig ronde vorm.

Over de opeenvolgende bouwcampagnes van het Blauwhof zijn we ingelicht door het bouwtechnisch onderzoek van de bewaarde fundamente. Hieruit is gebleken dat de bouw van het complex is gestart met de constructie van de zuidelijke gevelbasis van de herenwoning, gevolgd door het vervolledigen van het rechthoekige grondplan van de herenwoning en de aangrenzende stallingen. Na het plaatsen van de toegangspoort werden ten slotte de walgrachtmuren met torens toegevoegd. De muren die de gedempte walgrachtracés doorsneden, werden gefundeerd op gerecupereerde houten planken die verzakkingen moesten tegengaan.

Het herenhuis

Aangezien enkel de basis van de constructies bewaard is gebleven, kunnen we voorlopig weinig met zekerheid zeggen over de interne, functionele indeling van de gebouwen. In afwachting van archivalisch onderzoek, waarbij o.a. boedelbeschrijvingen aan het licht kunnen komen, kunnen we ons enkel baseren op de (onrechtstreekse) gegevens die het archeologisch onderzoek heeft opgeleverd.

Omdat in de herenwoning geen vloerniveaus meer aangetroffen werden, kan er geen sprake zijn van een kelder maar eerder van een ondiep souterrain waarin vermoedelijk dienstruimtes (o.m. voor opslag) ondergebracht werden.

In de zuidwestelijke hoek, onder het niveau van het ondiepe souterrain, bevond zich een rechthoekige waterkelder die langs de zuidzijde in open

verbinding stond met de walgracht. In het noordelijk deel van deze ruimte werd op een hoger niveau (boven het waterniveau van de walgracht) een baksteenvloer aangebracht. Voor de functie van het vertrek zijn verschillende verklaringen mogelijk. Enerzijds kan het een aanmeerplaats zijn geweest voor een sloep, anderzijds kan het benut zijn geweest als wasplaats, waarbij de baksteenvloer dienst deed als wasvloer. De verschillende parenten die later tegen de wanden zijn aangebracht, doen uitschijnen dat de oorspronkelijke poreuze baksteen zwaar te lijden had onder het vochtige milieu. Naderhand werd er dan ook voor geopteerd om de waterkelder op te geven, waarna hij opgevuld werd met zandlemig materiaal en afval, zoals een grote hoeveelheid huishoudelijke keramiek en glaswerk.

In de zuidoostelijke hoek van de patriciërswooning waren wellicht de keuken en het sanitair gelegen.

De locatie van de keuken op deze plaats kan o.a. verondersteld worden op basis van de aanwezigheid van een waterput (fig. 10, 15) die hoogstwaarschijnlijk verbonden was met een waterpomp. De bakstenen waterput was bovenop een houten ton- en kuipsysteem gebouwd. De ton was ingegraven in de kleilaag, waardoor het pomphout nooit droog kwam te staan. Aangezien de ton met kuipersmerk in deze natte context uitzonderlijk goed bewaard was gebleven, werd geopteerd voor conservatie⁹⁶. Een primaire behandeling met ontsmettingsmiddelen, gevolgd door een impregnatie met suikerleek in dit geval het meest opportuun en leverde een verbluffend resultaat op.

Een tweede waterput, met een grotere diameter (fig. 10, 5), die eveneens binnen de muren van de herenwooning was gelegen, bestond reeds in de voorgaande periode en werd (misschien) geïncorporeerd in het souterrain.

Het sanitaire deel van de herenwooning wordt gekenmerkt door een complex geheel van gedeeltelijk bewaarde rechthoekige kuilen met bakstenen wanden die via een overloop in verbinding stonden met de walgracht. Ook de absidiale uitbouw in de walgracht langs de zuidoostelijke hoek van de woning (fig. 10, 16) deed wellicht dienst als latrine die rechtstreeks uitmondde in de walgracht. In een identieke uitbouw langs de noordzijde van het complex (fig. 10, 17) die tot op een hoger niveau bewaard was, kon nog een hellende latrinegoot in de richting van de walgracht vast-

gesteld worden. Bij de reparatie van de walgrachtmuren in loop van de 18de eeuw werd door het dicht metselen van de goot deze latrine buiten werking gesteld. Hoogstwaarschijnlijk gebeurde hetzelfde met de absidiale latrine langs de zuidzijde, waarna deze vervangen werd door een latrine met vierkante bakstenen beerput aan de achterzijde van de herenwooning. In het organische pakket van deze beerkuil werden talrijke resten uit de laatste bewoningsfase van het hof (3de kwart 18de eeuw) teruggevonden.

De bedrijfsgebouwen en de waterput

Wat betreft het bedrijfsgebouw dat (noordelijk) in het verlengde ligt van het herenhuis, zijn we slechts zeer summier ingelicht over de eigenlijke functie. Waarschijnlijk gaat het hier om stallingen. Het is wel duidelijk dat, hoewel het domein een belangrijke adellijke, residentiele functie had, er binnen het complex evenveel ruimte werd voorzien voor dit gebouw als voor het herenhuis. Dit verwijst naar de blijvende aanwezigheid van een belangrijk agrarisch karakter.

Zoals te zien is op de oude prenten was in de omliggende zone voor de stallingen een monumentale waterput gelegen (fig. 9 en 10, 18). Deze waterput, die in 2004 onderzocht werd, rustte op een houten kuipconstructie die in een latere fase hersteld werd. Net als de gelijktijdige waterput binnenin het gebouw, rustte de houten kuip op de impermeabele kleilaag om op die manier continu water te trekken. Onderaan werd een dikke schelpenlaag aangetroffen die er voor zorgde dat het putwater zuiver bleef.

Van het gebouw met schilddak dat vóór de stallingen was gelegen, is geen enkel spoor bewaard gebleven. Het uitzicht van het gebouw op de oude prenten doet wel vermoeden dat het een woonfunctie had en wellicht bestempeld kan worden als de hoevewooning van het complex. Dit wordt bevestigd door de concentratie van aardewerk, glaswerk en slachtafval dat ter hoogte van het gebouw in de walgracht was gedeponeerd. Een vergelijking tussen het materiaal uit de noordelijke en de zuidelijke walgracht zal moeten uitwijzen of het statusverschil tussen de 'patriciers' in het zuiden en het 'personeel' in het noorden zich ook manifesteert in de materiële resten die er aangetroffen werden.

Tevens werden in de grachttoever langs het gebouw de restanten van twee houten, ingegraven tonnen aangetroffen (fig. 10, 19), waarin wellicht

iets te weken kon worden gelegd. Misschien kan zaden- en vruchtenonderzoek hieromtrent meer duidelijkheid scheppen.

Het voedselgebruik. een eerste evaluatie

Aan de hand van verscheidene concentraties van gedumpt keukenafval en gebruiksvoorwerpen die in de walgracht aangetroffen werden, kan een prachtig beeld worden geschetst van het voedselgebruik evenals van het tafel- en keukengerei in dit 17de-18de-eeuws adellijk verblijf. In afwachting van een gedetailleerde materiaalstudie volgt hier een overzicht van de verschillende contexten.

De overvloed aan gebruiksvoorwerpen, voornamelijk kook- en eetgerei, die in de walgracht ten zuiden van de patriciërswooning werd aangetroffen, wijst op de aanwezigheid van de keuken langs deze zijde van het gebouw. Het aanbrengen van een zandberm tegen de zuidelijke zijgevel in het laatste kwart van de 17de eeuw (ca. 1675)⁹⁷, heeft er voor gezorgd dat twee chronologisch aflijnbare grachtcontexten kunnen onderscheiden worden (ca. 1600 - ca. 1675 en ca. 1675 - ca. 1770). Door de aanleg van de berm zijn namelijk de vroegste afvalpakketten begraven.

Ook het zaden- en vruchtenonderzoek⁹⁸ van het onderste grachtpakket leverde verscheidene gegevens op die o.a. met de keuken in verband kunnen gebracht worden. Vele archeobotanische resten kunnen echter ook op een natuurlijke manier in de walgracht terecht gekomen zijn, waardoor een relatie met de keuken enkel maar vermoed kan worden. Hierbij komt nog dat er geen resten van groenten, peulvruchten en keukenkruiden aangetroffen werden. Dit kan verklaard worden door de slechte bewaring ervan in onverkoolde toestand. Bovendien worden de meeste groenten geoogst vóór de planten in het zaad komen, waardoor de kans, algemeen gezien, klein is dat er in archeologische contexten zaden van gevonden worden.

Van de druivenpitten wordt verondersteld dat ze afkomstig zijn van krenten en rozijnen. Ook resten van walnoten en hazelnoten, pitten van zoete kers en andere prunussoorten werden aangetroffen. In het landkohier van Ximenez uit 1638 is in de directe omgeving van het hof sprake van een notenleeren dreve, een crikendreve en een bogaert⁹⁹. Het is dus niet te verwonderen dat de vruchten ervan in de walgracht terechtkwamen. Ook de determinatie van het hout dat in de walgrachtbeschoeiing verwerkt

was, leverde een aanzienlijke hoeveelheid prunussoorten op¹⁰⁰. Binnen de groep van de meelvruchten is boekweit de meest voorkomende soort. Als korrel werd het verwerkt in brij en pap die genuttigd werden door de lagere bevolkingsklassen, in dit geval vermoedelijk het personeel. Wellicht is de aanwezigheid van boekweit en gerst ook te verklaren door teelt ervan in de omgeving. Het Waasland stond in die periode tot ver over de grenzen bekend voor zijn rijke boekweitooigsten¹⁰¹.

Ook in de walgracht vóór de toegangstoren werd een aanzienlijke concentratie van gebruiksvoorwerpen, zoals aardewerk en glaswerk, aangetroffen, wat wijst op de aanwezigheid van leefruimtes boven de poort. Wellicht werden de bovenverdiepingen bewoond door een poortwachter (en zijn gezin).

De teloorgang van het Blauwhof¹⁰²

Zoals hoger reeds vermeld is, werd het Blauwhof omstreeks 1770 afgebroken zodat het een bestaan heeft gekend van slechts ca. 170 jaar.

Bij het herscheppen van het terrein tot landbouwgrond heeft men er voor geopteerd om de fundamenteën en de voeting van het opgaand muurwerk omver te halen in valsleuven. De reden dat werd gekozen voor dit titanenwerk in plaats van een (verticale) uitbraak van de fundamenteën en recuperatie van de bakstenen, is waarschijnlijk te verklaren door de overwegend slechte kwaliteit van de baksteen. In de fundamenteën zijn namelijk grote partijen onderbakken steen verwerkt, die op het einde van de 16de eeuw plaatselijk zijn gebakken voor de bouw van het hof. Eén van de ovens werd in 1998 achter het Blauwhof aangetroffen. Bovendien werden in vele fundamenteën ook gerecupereerde blokken metselwerk en baksteen uit het laatmiddeleeuwse Hof van Leugenhage gebruikt, wat deze constructies tot een heterogeen geheel van bouw materiaal maakt. Wetende dat er op het eind van de 18de eeuw zeker geen tekort was aan baksteen in het Waasland, zal in termen van uurloon en marktwaarde een uitbraak en transport van de stenen zeker niet renderend geweest zijn.

De slechte kwaliteit van de baksteen in de fundamenteën geeft ook bedenkingen omtrent de oorzaak van het verdwijnen van deze monumentale gebouwen, die tenslotte slechts een 170-tal jaar hebben bestaan. Onder voorbehoud van de resultaten van een grondig archiefonderzoek, kan

momenteel gesteld worden dat (op basis van de gepubliceerde bronnen) niks gekend is over een vernieling van het hof door brand of andere oorzaken. Het gebruik van 'ondermaatse' steen kan dan ook de oorzaak geweest zijn van stabiliteitsproblemen en verval van de gebouwen. Feit is alleszins dat bij het onderzoek kon worden vastgesteld dat op sommige plaatsen de fundamente tot op de basis gescheurd waren en dat in de loop van de 18de eeuw verscheidene reparaties aan de fundamente zijn uitgevoerd. Langs de buitenzijde van de walgrachtmuren werd toen een nieuw bakstenen parement aangebracht.

BESLUIT

Op de site Blauwhof werd ons een blik gegund in de ontwikkeling van het goed van Leugenhage vanaf het ontstaan in de 12de eeuw tot de ondergang op het einde van de 18de eeuw. Wat vooral opvalt, is de continuïteit van de bewoning, waarbij de oorspronkelijke indeling van het terrein in een westelijke woonzone en een oostelijke zone zonder bebouwing tot op het einde bewaard bleef.

Aangezien het hof volledig onderzocht kon worden, ontstond de unieke kans om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de archeologische data uit het bodemarchief. Zoals hierboven aangetoond wordt, leverden het archeologisch terreinonderzoek en de eerste resultaten van het archeobotanisch en dendrochronologisch onderzoek al een schat aan informatie op. Een verdere, doorgedreven studie van het materiaal zal dit beeld nog vervolledigen.

JVV & JPVR m m v RVH

Temse-Krekel

Voorafgaand aan het verstrekken van de bouwvergunning voor de bouw van een woning, kreeg de ADW de kans om een mechanische prospectie uit te voeren op het betrokken perceel. De ligging binnen de archeologisch waardevolle zone van Temse-Krekel (Desteldonkwijk-Veldmolenwijk) maakte een dergelijk kleinschalig onderzoek noodzakelijk. Op basis van de schaarse, moeilijk dateerbare Gallo-Romeinse sporen die in de proefsleuf werden aangetroffen, werd het niet opportuun geacht om de teelaarde van de volledige kavel te verwijderen. Wel wordt er archeologisch vooronderzoek gepland op de aanpalende kavels, waar-

voor nog geen onmiddellijke bouwplannen bestaan. Terreinprospectie en vroegere kleinschalige opgravingen¹⁰³ hebben aangetoond dat zich hier een duidelijke concentratie van Gallo-Romeinse resten bevindt. JVV

Waasmunster

Waasmunster-O L V -kerk en omgeving

In het kader van de aanleg van een nieuw verwarmingssysteem diende de ADW in het najaar van 2005 en begin 2006 een archeologisch onderzoek uit te voeren binnen het tracé van het verwarmingskanaal. Hierbij kwamen de resten van verscheidene opeenvolgende bouwfasen aan het licht. Ze geven ons een beeld op de ontwikkeling van het kerkgebouw doorheen de tijd.

Op basis van de eerste onderzoeksresultaten kan reeds een voorlopige bouwchronologie opgesteld worden. Een driebeukige romaanse kruiskerk, die voornamelijk in zgn. Doornikse kalksteen was opgetrokken, werd eind 15de-begin 16de eeuw in laatgotische stijl verbouwd, gevolgd door enkele bouwcampagnes in de 18de en 19de eeuw.

Bovendien zijn er aanwijzingen voor het bestaan van een oudere éénbeukige kerk. In het noordelijk en zuidelijk intercolumnium van de tweede travee van het huidige kerkgebouw werden de resten aangetroffen van de vroegere 'westgevel/bouw' met ingewerkte halfpijlers die de aanzet vormde van de noordelijke en zuidelijke arcades tussen de midden- en zijbeuken van de romaanse driebeukige kerk. Deze halfpijlers waren met de eerste arcadepijler verbonden door een ondergrondse kettingmuur.

Uitvoeriger onderzoek van deze kettingmuren heeft aangetoond dat men bij de bouw van de romaanse driebeukige kerk gebruik heeft gemaakt van de bestaande noordelijke en zuidelijke buitenmuren van een oudere éénbeukige kerk.

Over de afmetingen en het verdere verloop van het grondplan van de éénbeukige kerk is verder weinig geweten. Er zijn wel enkele aanwijzingen die de aanwezigheid van een 'westbouw' doen vermoeden. De zware bundelpijlers van de laatgotische westtoren (eind 15de - begin 16de eeuw)

maakten het echter onmogelijk om de romaanse westelijke constructie verder te onderzoeken

Indien hier effectief sprake is van een 'westbouw', kan dit beschouwd worden als een unicum voor het Waasland. Hierbij moet opgemerkt worden dat de kerk van Waasmunster zeker in de beginperiode een bijzondere positie innam binnen de regio. De kerk kan beschouwd worden als de moederkerk van vele Wase parochies en behoorde zeker vanaf de 11de eeuw tot een bisschoppelijk domein¹⁰⁴.

De éénbeukige kerk was bijna volledig opgebouwd uit gerecupereerd Gallo-Romeins bouwmateriaal, gaande van blokken zgn. Doornikse kalksteen met restanten van roze mortel tot fragmenten van dakpannen (tegulae en imbrices) en enorme brokken Romeins beton. Zeer waarschijnlijk is het recuperatiemateriaal afkomstig van de nabijgelegen vicus van Waasmunster-Pontrave.

Er zijn indicaties dat de zaalkerk in de loop van haar bestaan minstens één verbouwing heeft ondergaan. De aanwezigheid van enkele grafcontexten die doorsneden worden door de eerste bouwphase van de éénbeukige kerk doen bovendien het vermoeden rijzen dat deze stenen kerk nog een (houten?) voorloper heeft gekend waarvan we geen sporen hebben teruggevonden.

In de driebeukige romaanse kruiskerk konden verschillende, fragmentair bewaarde vloerniveaus onderscheiden worden. Een vloer in gestampte leem wijst op een 'vroeg' datering van deze kerk (wellicht vóór het midden van de 12de eeuw). Nadien, tot aan de laatgotische verbouwing, volgden nog minstens twee baksteentegelvloeren. De romaanse kerk was binnenin voorzien van stenen muur- en pijlerbanken die bepleisterd waren en voorzien van een kalkwitsellaag. Opvallend was de vroegere oostmuur van het noordelijke transept, waarvan nog een deel van de romaanse opstand bewaard was. De muur wordt gekenmerkt door een regelmatige afwisseling van lagen Doornikse kalksteen met lagen van gerecupereerd Gallo-Romeins dakpanmateriaal.

Tijdens de laatgotische bouwcampagne (eind 15de-begin 16de eeuw) werd aan de westzijde van de romaanse kerk een westtoren met twee zijkapel-

len toegevoegd. Bovendien werden de buitenmuren van de zijbeuken volledig vervangen door nieuwe bakstenen muren met een kalkzandstenen buitenparement. Bij deze ingreep vond bovendien een OW-correctie plaats aan de oriëntatie van de romaanse kerk. Ook de transepten werden toen verlengd en langs de buitenzijde voorzien van een kalkzandstenen parement. De toenmalige vloer lijkt meerdere malen hersteld/vernieuwd te zijn geweest, waardoor het niet eenvoudig is deze te reconstrueren. Ten slotte werd een nieuw koor toegevoegd (1517) dat geflankeerd werd door twee zijkoren.

In de 18de eeuw vond opnieuw een grootschalige verbouwing van de kerk plaats. De volledige benedenkerk werd afgebroken en vervangen door een ruimere constructie in classicistische stijl.

Bij de riolerings- en herinrichtingswerken rondom de O-L-Vrouwkerk van Waasmunster konden eveneens een groot aantal archeologische vaststellingen gedaan worden. Onder de Kerkstraat werd ons op verschillende plaatsen een blik gegund op de ontwikkeling van dit eeuwenoude wegtracé. De ontwikkeling van onverharde weg, die niet vroeger blijkt te zijn dan de late middeleeuwen, tot gekasseide weg kon duidelijk gevolgd worden. Twee sporen die op basis van de aangetroffen keramiek in de 11de-12de eeuw kunnen gedateerd worden, werden afgedekt door een gehomogeniseerd organisch pakket waarop zich een gecompacteerd wegdek heeft gevormd dat gedeeltelijk verhard werd met afval, voornamelijk bouwpuin. We krijgen hier opnieuw een aanwijzing om de ontwikkeling van de huidige Wase dorpskernen niet vroeger dan de 11de-12de eeuw te dateren¹⁰⁵. De weg op de westelijke flank van de Durmevallei werd in een latere fase (eind 15de-16de eeuw) voorzien van een kasseidek in kalkzandsteen. Mogelijk kan hier een verband gezien worden met de laatgotische verbouwing van de kerk waarvoor een grote hoeveelheid kalkzandsteen aangewend werd. Nadien werd het wegniveau opgehoogd om op het einde van de 19de eeuw voorzien te worden van een bakstenen riool.

Ter hoogte van de gemeenteschool troffen we onder het wegdek de resten aan van een kleine woning die alleszins van na de aanleg van het eerste kasseidek moet dateren. De woning, die deel uitmaakte van het zogenaamde 'Convent', werd in 1877 in functie van de bouw van de gemeenteschool afgebroken. Op andere plaatsen langs de Kerkstraat werden enkele weinigzeggende restanten van verdwenen gebouwen aangesneden.

Bij de graafwerken rondom de kerk kwamen ook verscheidene resten van de Romaanse kerkhofmuur aan het licht. Op basis van de aangetroffen restanten kan een circulaire vorm van de ommuring worden vermoed. De oorspronkelijke 11de-12de-eeuwse muur in Doornikse kalksteen werd in een latere fase vernieuwd in baksteen. Op basis van een vergelijking van het gebruikte baksteenformaat kan er mogelijk opnieuw een link gelegd worden met de laatgotische verbouwing van de kerk. De kleine, vierkante baksteenconstructie die in een opening in de kerkhofmuur was aangebracht, kan wellicht geïnterpreteerd worden als de zuidwestelijke ingang van het kerkhof. Merkwaardig is de aanwezigheid van een gedempte stenen waterput die gedeeltelijk geïncorporeerd was in het zuidelijk deel van de kerkhofmuur. Verondersteld wordt dat de waterput enkel buiten het oorspronkelijke kerkhof bereikbaar was. Helaas belette de aanwezigheid van een recente muur het verder archeologisch onderzoek van deze put.

JVV & JPVR

NOTEN

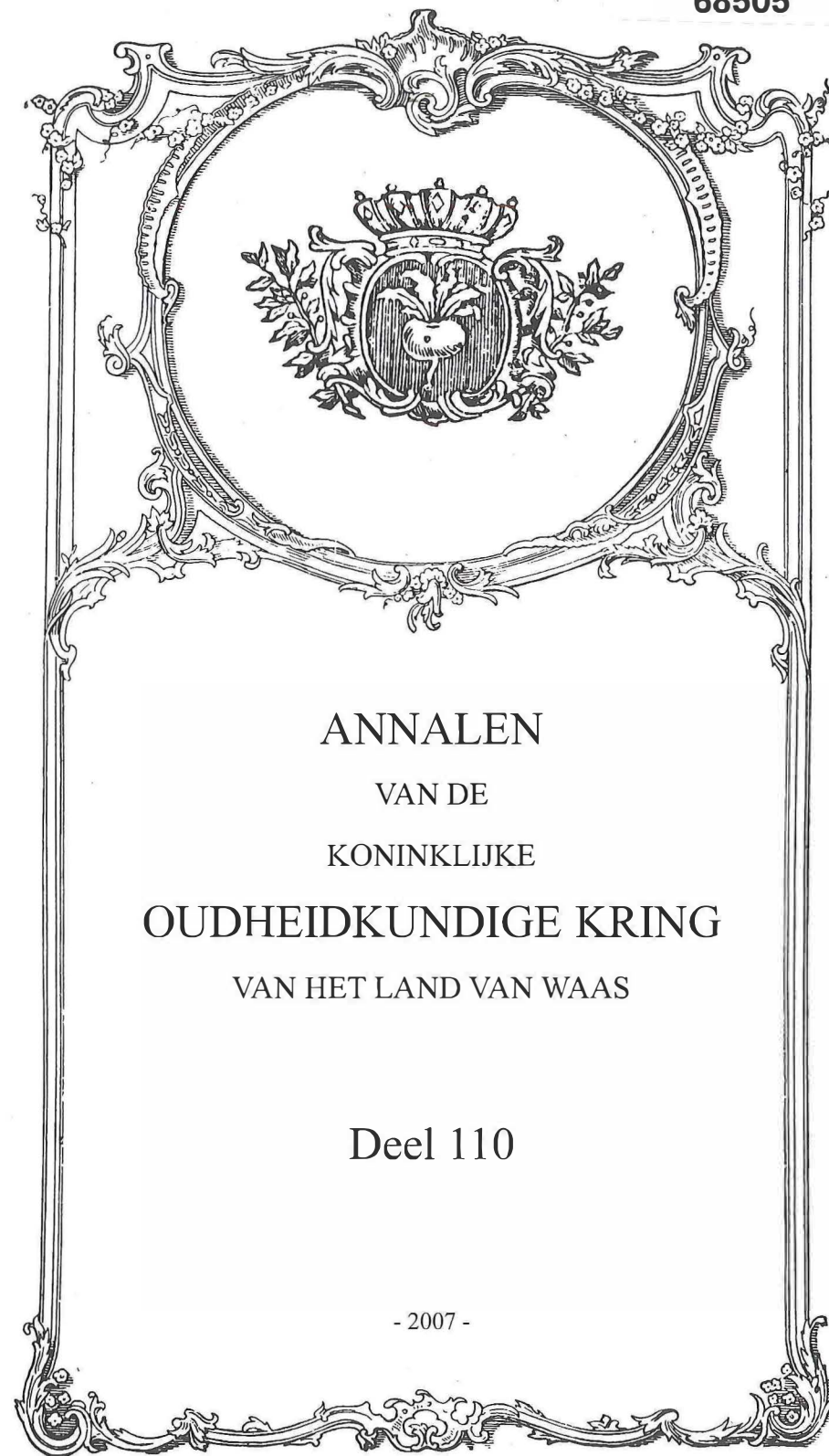
- 1 Sommige auteurs dateren het huidige poortgebouw reeds in het midden van de 14de eeuw, zie R. VERSPREEUWEN, *Bouwkundige ontwikkeling van het Hof ter Welle*, in *Het Land van Beveren XXVII*, 3 (1984) p. 100. Op basis van stilistische kenmerken van de gotische poortomlijsting plaatsen anderen de bouw ervan in de 15de eeuw, zie A. DEMEY, *Beveren Oude Zandstraat* nr. 103 *Hof ter Welle*, in *MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP – RIJKSDIENST VOOR MONUMENTEN- EN LANDSCHAPSZORG* (ed.), *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 7n 1 (B-L) Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Sint-Niklaas*, Gent, 1981, p. 32-34.
- 2 De oudst gekende afbeelding van het Hof ter Welle dateert uit 1602 en kan teruggevonden worden in het register *Description de la Baionnie de Beveren* van de familie de Croy. We zien een vooruitspringend bakstenen poortgebouw, terwijl de rest van het voorhof nog is opgetrokken in vakwerk op een baksteenplint. Op de gravure van het hof in *Flandria Illustrata* van Sanderus uit 1641 heeft het poortgebouw een heel ander uitzicht en zijn alle gebouwen van het voorhof reeds in baksteen opgetrokken. Het gebruik van een klein baksteenformaat (17,5/18 x 7,5/8 x 4,5/5 cm), in combinatie met kalkzandsteen (speklagen,) en de aanwezigheid van moerbalken met geprofileerde sloffen en bovenliggende briede plankenvloer, passen perfect binnen een datering in het begin van de 17de eeuw.
- 3 M. DE MEULEMEESTER, *De del Plano's, heien van Welle te Beveren*, in *Het Land van Beveren IV* (1961) p. 36-50 en R. WEEMAES, *Het Hof ter Welle of Geestelijk Hof te Beveren*, in *Het Land van Beveren XXVII*, 3 (1984) p. 84-85.
- 4 Baksteenformaat 17,5/18 x 7,5/8 x 4,5/5 cm.
- 5 R. VERSPREEUWEN, op cit. (noot 1) p. 103 en 107.
- 6 R. VERSPREEUWEN, op cit. (noot 1) p. 107.
- 7 R. VERSPREEUWEN, op cit. (noot 1) p. 111.
- 8 R. VAN HOVE, in b v L. DE CLERCQ, *De O-L-Viowweke te Melsele (Beveren, O -VI) van Romaanse tot laatgotische kerk. Archeologische en interieurhistorische vaststellingen*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 99 (1996) p. 375-379 (= *Berichten van de Archeologische Dienst Waasland 2, Sint-Niklaas, 1996*).
- 9 Voorbeelden van andere 'grensoccupaties' in het Waasland zijn het Bordbuehof en het Hof ter Elst bij de Barbierbeek te Bazel en de individuele rurale nederzettingen bij de Zwaluw- en Schaarbeek in Kruibeke en Melsele, zie R. VAN HOVE, *De "klassieke" bolle akkers van het Waasland in archeologisch perspectief*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 100 (1997) p. 294-295 (= *Berichten van de Archeologische Dienst Waasland 3, Sint-Niklaas, 1997*).
- 10 Baksteenformaat 29 x 14,5/15 x 6,5/7 cm.
- 11 R. VAN HOVE, in b v L. DE CLERCQ, op cit. (noot 8) p. 375-379.
- 12 H. THOEN, *Bazel (O -VI) Romeinse nederzetting*, in *Archeologie* 1978, 2, p. 80-81.
- 13 R. VAN HOVE, op cit. (noot 9) p. 320-323.
- 14 De gepubliceerde bronnen ivm de oudste ontwikkeling van kasteel Wissekeike zijn:
  - J. DE GHELLINCK D'ELSEGHEM, *Het Kasteel van Wissekeike te Bazel*, in *De Woonstede door de eeuwen heen* 13 (1972) p. 20-28.
  - A. DEMEY, *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur, deel 7n 1 (B-L) Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Sint-Niklaas*, Gent, 1981, p. 207-208.
  - P. JANSSENS, *Het kasteel en de vierschaal van Wissekeike (Bazel)*, in *Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas* 52,2 (1941) p. 79-85.
  - A. MARIS, *Bazel in Waas, Land, volk en kerk*, Antwerpen, 1976, p. 55-57.

- A. MARIS, Lieven van Pottelsberghe, heer van Wissekeike, in *Heemkundige Kring Wissekeike* 5,1 (1980) p 3-9
- A. MARIS, Gwijde van Dampierre en Wissekeike, in *Heemkundige Kring Wissekerke* 8,4 (1983) p 101-103
- A. MARIS, Oude Bouwkunst te Bazel, in *Heemkundige Kring Wissekerke* 9,3 (1984) p 85-86
- A. MARIS, Het Kasteel van Wissekeike, in *Heemkundige Kring Wissekeike* 11,4 (1986) p 99-101
- L. SNAUWAERT in m v P. DE WILDE, Het kasteel van Wissekeike te Bazel, Gent, 2003
- A. VAN DE VEEGAETE, Lieven van Pottelsberghe Een Gents maecenas uit het begin der 16de eeuw, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 3 (1948) p 93-104
- 15 Baksteenformaat 31 x 14 x 5,5-6 cm
- 16 Baksteenformaat 26,5-27 x 12,5-13 x 6-6,5 cm (vaak veiglaasd)
- 17 M. C. LALEMAN, & P. RAVESCHOT, Inleiding tot de Studie van de Woonhuizen in Gent Periode 1100-1300 De Kelders, in *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België Klasse der Schone Kunsten* 54 (1991) p 139-147
- 18 R. VAN HOVE in m v H. THOEN e a , Archeologisch onderzoek in de H -Kruiswijk te Vlasene (Beveien, O -VI) Romaanse driebeukige kerk en voor-Romaanse bewoningssporen, in *Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland, deel II, Sint-Niklaas, 1994*, p 141-142 Ook in Brugge en Gent kwam men tot deze vaststelling (? noot 17)
- 19 L. SNAUWAERT in m v P. DE WILDE, Het kasteel van Wissekerke te Bazel, Gent, 2003, p 52 [Foto's uit de fotoalbums van de familie Vilain XIII]
- 20 Baksteenformaat 20,5-21,5 x 10,5 x 4,5-5 cm (vaak veiglaasd)
- 21 A. MARIS, Het kasteel van Wissekeike, in *Heemkundige Kring Wissekeike* 11,4 (1986) p 99-101
- 22 M. BRAEM, Godevaert Braem (ca 1395-1452), Baljuw van het Land van Waas Slachtoffer van de strijd tussen Gent en Filips de Goede, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 107 (2004) p 219
- 23 Baksteenformaten A 20,5-21,5 x 10,5 x 4,5-5 cm (vaak verglaasd) en B 19,5-20,5 x 9-10 x 3,5-4 cm
- 24 In verband met het vermoedelijk versijnen van de derdelingsteen in het Waasland rond 1450, zie R. VAN HOVE, op cit (noot 18) p 146-147 en p 190
- 25 Dit wordt o m aangetoond door de aanwezigheid van de derdeling op de verdronken nederzetting (1407-1424) die onderzocht werd bij de graafwerken voor het Deurganckdok (zone A)
- 26 M. BRAEM, op cit (noot 22) p 232-233
- 27 Baksteenformaat 23-23,5/(24) x 10,5-11 x (5,5)/6 cm
- 28 Baksteenformaat 22-22,5 x 10 x 5,5 cm
- 29 L. SNAUWAERT, op cit (noot 19) p 32 [Foto uit de fotoalbums van de familie Vilain XIII]
- 30 M. BRAEM, op cit (noot 22) p 246, 284-285
- 31 A. MARIS, Bazel in Waas, Land, volk en kerk, Antwerpen, 1976, p 69-73
- 32 De dochter van Antoon van Rotselaar huwde Gui van Bourgondie, bastaardzoon van Jan Zonder Vrees
- 33 Metselaarstekens komen in onze contieen hoofdzakelijk voor vanaf de 15de eeuw, zie H. STRIBOS, Tekens van tegenspraak Een inventarisatie van oude tekens op gevels in de zuidelijke Nederlanden, in *Brabants Heem* 41 (1989) p 24 Uitzonderlijk worden ze ook aangetoefen op 14de-eeuwse gebouwen, zie W. JOHNSON Metselaarstekens in de provincie Antwerpen een werkhypothese, in *Volkskunde* 86,4 (1985) p 232, noot 12
- 34 Aan de hand van de schetsmatige afbeeldingen van het kasteel op de kaarten van Speelman (1688), Feirais (1771-1778) en Du Caju (1804) kan verondersteld worden dat er tot de verbouwingen in de 19de eeuw een centrale koei gelegen was binnenin het kasteel Ook de giavure van Sanderus (1641) doet hetzelfde vermoeden
- 35 Baksteenformaat 24,5-25 x 11,5 x 5,5-6 cm
- 36 Baksteenformaat 24,5-25 x 11,5 x 5,5-6 cm
- 37 Op basis van het baksteenformaat werd, bij een eerste evaluatie, deze walgiachtommuring in de eerste helft van de 14de eeuw gedateerd (R. VAN HOVE, kasteel Wissekeike te Bazel (Kruibeke) Verslag betreffende het archeologische belang van de site, 1987) Deze datering blijkt volgens de huidige inzichten foutief
- 38 Baksteenformaat 19,5-20,5 x 9 x 4,3 cm
- 39 Baksteenformaat 20,5-21 x - x 4,7-5 cm
- 40 Baksteenformaat 19,5-20,5 x 9 x 4,3 cm
- 41 Hoewel in de contemporaine teksten effectief sprake is van het 'nederhof' van het kasteel, zullen we deze zone verder voethof noemen om zo verwarriug uit te sluiten met het oorspronkelijke vol- en laatmiddeleeuwse neehof (waarop nu het kasteel staat)
- 42 A. MARIS, Lieven van Pottelsberghe, heer van Wissekerke, in *Heemkundige Kring Wissekerke* 5,1 (1980) p 3-9
- 43 S. DHAENE, G. VANDERHAEGHEN, & E. VERAVERBEKE, Het Huis van Aijn, museum van de dingen die voorbijgaan, in *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 2001, 3, p 5
- 44 Baksteenformaat 24,5-25 x 11,5 x 5,5-6 cm
- 45 M. C. LALEMAN, e a , Het Prinselijk Hof ten Walle Gent, Gent, 2000
- 46 S. DHAENE e a , op cit (? noot 43) p 3-6
- 47 Baksteenformaat 16-16,5/(17) x 7-8 x 4,5/(5) cm
- 48 L. SAUWAERT, op cit (? noot 19) met verwijzing naar RABW, Bazel, Oud Gemeentearchief, m 423, fol 541°, 86r^o en 89 v°
- 49 Baksteenformaat 26,5-27 x 12,5-13 x 6-6,7 cm (vaak veiglaasd)
- 50 Baksteenformaat 26,5-27 x 12,5-13 x 6-6,7 cm (vaak veiglaasd)
- 51 Baksteenformaat 19,5-20 x 9-9,5 x 3,5-4 cm
- 52 Datering G. De Wilde (ADW)
- 53 F. DE POTTER & J. BROECKAERT, Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, derde Reeks - arrondissement St -Nicolaas, Eerste deel, Gent, 1877, p 30
- 54 Baksteenformaat 24,5-25 x 11,5 x 5,5-6 cm
- 55 Baksteenformaat 17,5-18,5(19) x 8,5-9 x 4-4,5 cm
- 56 Baksteentegelformaat 24,5 x 11,5 x 3,5 cm
- 57 C. DE BONDY, Tennis aan het Italiaanse hof (1450-1650), in J. DE JONGSTE, J. RODING & B. THUIS (red), Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd, 1999, p 99-121, L. CHARLES, Het loopt van een leien dakje Kaatsen in de Leeuwenhof, in M. C. LALEMAN, e a , Het Prinselijk Hof ten Walle, Gent, 2000, p 102-103
- 58 D. LIEVOIS, Op bezoek bij de hertogen van Bourgondie, in M. C. LALEMAN, e a , Het Prinselijk Hof ten Walle, Gent, 2000, p 98-117 en A. ERVYNCK, Tropische dieren in een wintels kleedje, in M. C. LALEMAN, e a , Het Prinselijk Hof ten Walle, Gent, 2000, p 116
- 59 L. CHARLES, op cit (noot 57) p 102-103
- 60 J. VEECKMAN, Maiolica in Sixteenth-and Early Seventeenth-century Antwerp The Archaeological Evidence, in D. GAIMSTER (ed), Maiolica in the North The Archaeology of Tin-Glazed Earthenware in North-West Europe, c 1500-1600, in *British Museum Occasional Paper* 122, 1999, p 114, fig 6 7, J. VEECKMAN & C. DUMORTIER, De voorwerpen in majolica uit een afvalput in het Steen te Antwerpen, in J. VEECKMAN (red), Bericht en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg 1999, p 152,

- 180-cat nr 24
- 61 Tegelformaat 13 x 13 x 3 cm
- 62 A MARIS, de IJskelder van Wissekerke, in Heemkundige Kring Wissekerke 16,2 (1991) p 58-60
- 63 Tegelformaten 12,5 x 12,5 x 2 cm en 13 x 13 x 3 cm
- 64 L SNAUWAERT, op cit (noot 19) p 42
- 65 R Van Hove, Kasteel Wissekerke te Bazel (Kruibeke) Verslag betreffende het archeologische belang van de site, 1987
- 66 Zie noot 62
- 67 M JANSSENS, De leenopvolging te Bazel-Waas, in Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas 60 (1954) p 91 (met verwijzing naar P J GOETSCHALCKX, Oorkondenboek van de Witherenabdij van Sint-Michiels te Antwerpen, Ekeren-Donk, 1909, nr 32-33)
Determinatie door I Bourgeois (Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Universiteit Gent)
- 68 Opmerking I Bourgeois, steunend op (duidelijke) vaststellingen bij eigen grafinkelonderzoek
- 69 Determinatie door I Bourgeois (noot 67)
- 70 Determinatie door prof dr em H Thoen
- 71 J BOURGEOIS, PH CROMBE, & K VERLAECKT, De wereld van de levenden nederzettingsspatioenen van vroege bronstijd tot vroege ijzertijd, in K VERLAECKT (red), Tussen heuvel en rivier De bronstijd in Oost-Vlaanderen (ca 2000-750 v Chr), Dendermonde, 1996, p 24-26
- 72 N ROYMANS, & H FOKKENS, Een overzicht van veertig jaar nederzettingsonderzoek in de Lage Landen, in H FOKKENS, & N ROYMANS (red), Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen, Amersfoort, 1991, p 1-19 (= Nederlandse Archeologische Rapporten 13)
- 73 De getijdenmolen en omgeving werd in 1778 opgemeten en opgetekend door landmeter De Bruyn
- 74 H LEJON, Het recht op wind en water, in A DENERT (ed), Rupelmonde, een monument herleeft, Kruibeke, s d [1997], p 30-41, J -P VAN ROEYEN, B KLINCK, L MEERSSCHAERT & J VAN VAERENBERGH, Paleolandschappelijk en archeologisch onderzoek van het te realiseren gecontroleerd overstroomingsgebied Kruibeke-Bazel-Rupelmonde Interimrapport 1 paleolandschappelijke en archeologische screening van de terreinen in het tracé van de ringdijk, archeologische waarnemingen bij de realisatie van de ringdijk en de aanmaak van een geomorfologische cellenkaart (parentese 1), Sint-Niklaas, 2006, p 43-44
- 75 Deze deuropening is nog te zien op het opmetingsplan van De Bruyn (1778)
- 76 H LEJON, op cit (noot 75) p 35-37
- 77 C VERBRUGGEN, In de tijd toen de zee nog ver weg was, in A DENERT (ed), Rupelmonde, een monument herleeft, Kruibeke, s d [1997], p 17
- 78 J BOURGEOIS, & H THOEN (m b v A GAUTIER), Opgiavingen op het "Steenweik" te Belsele-Waas (1967-1971) Nederzettingssporen uit de late Bronstijd, de IJzertijd en de Romeinse tijd, in Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland I, Sint-Niklaas, 1986, p 15-101
- 79 Wat archivalisch gekend is, werd gebundeld in D GRUMIAU, De legende, het beeld en de kapel van O -L -Vrouw ten Bosch, in Liber Memorialis Nieuwkeiken 1294-1994, Nieuwkerken-Waas, 1994, p 187-204
- 80 Volgens verschillende 19de-eeuwse auteurs stond er reeds een kapel in 1143 (D GRUMIAU, op cit (noot 80) p 193-194) Aangezien het onduidelijk is op welke documenten men zich gebaseerd heeft, kan de datering (voorlopig) niet geverifieerd worden
- 81 D GRUMIAU, op cit (noot 80) p 196
- 82 M DEWULF, Het grondgebied van Sint-Niklaas van in de prehistorie tot in de Romeinse tijd, in Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas 69 (1966) p 7-8 en 17-19, L VANHAECKE, Bodenvondsten in het Waasland, Sint-Niklaas, 1970, p 60, 63, 67, 70, 71, 72 en 75, K VAN DER GUCHT, De silexverzameling Di J Van Raemdonck, in Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas 86 (1983) p 116
- 83 R V(AN) H(OVE), Administratief kader, in Steendorp – Hof van Leugenhage of Blauwhof, in Jaarverslag Archeologische Dienst Waasland 1998, p 36
- 84 De volgende bronnen werden bij deze historische schets gebruikt
- I B(AE)IENS, Historische schets, in Steendorp – Hof van Leugenhage of Blauwhof, in Jaarverslag Archeologische Dienst Waasland 1998, p 37
- BRUGMANS & FRANK (uitg), Geschiedenis der Joden in Nederland, Amsterdam, 1940, p 157-197
- R DE GROODT, Bazel, Eenige aantekeningen (1^e deel), in Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas 53,2 (1942) p 137-163
- F DE POTTER EN J BROECKAERT, Geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen, de Reeks – arrondissement St -Nicolaas, Eerste deel, Gent, 1877, p 35-39
- P DE WILDE, Ximenes de Aragon en het Blauwhof, in Heemkundige Kring Wissekerke 19,3 (1994) p 101-103
- P JANSSENS, De Ximenez van Aragon te Antwerpen en te Bazel (Waas), in Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas 52,2 (1941) p 71-78
- A MARIS, Bazel in Waas, Land, volk en keik, Antwerpen, 1976, p 42-45
- 85 ⁸¹ R V(AN) H(OVE), Het onderzoek en de resultaten, in Steendorp – Hof Van Leugenhage of Blauwhof, in Jaarverslag Archeologische Dienst Waasland 1998, p 41
- 86 Het zaden- en vruchtenonderzoek werd uitgevoerd door L Meeisschaert (ADW)
- 87 Het dendrochronologisch onderzoek werd uitgevoerd door K Haneca van het Labo voor Houttechnologie van de Universiteit Gent
- 88 R VAN HOVE, m b v L DE CLERCQ, op cit (noot 8) p 375-379
- 89 Opmerkelijk bij deze werfcontrole was de vondst van enkele restanten van militaire verdedigingswerken uit de Eerste Wereldoorlog In de werkzone konden de sporen van 2 à 3 parallelle loopgraven onderscheiden worden De loopgraven lagen dicht bij elkaar, hadden onderaan een houten beschoeiing en waren voorzien van een dik grindpakket op de bodem Ze zorgden wellicht voor de onderlinge verbinding tussen de betonnen bunkers die een linie vormden tussen de forten en zgn retoudes van de tweede fortengordel, de Buitenlinie, rond Antwerpen (zie o m R GILS, Fort Steendorp van de Vesting Antwerpen, s 1 [Eipe], 2000 (= België onder de wapens 16)
- 90 Op basis van wat kon vastgesteld worden, mondden de meervoudige loopgraven uit in één verbreed loopgraaf dat eveneens voorzien was van een houten beschoeiing en een grindbed Vlakbij kwam een begraven (vermoedelijk) rechthoekig betonplateau aan het licht dat bovenaan verstevigd was met aaneensluitende stalen I-profielen en waarvan het middendeel opengewerkt was De functie hier van is niet onmiddellijk duidelijk
- 91 Determinatie R Van Hove
- 92 A MARIS, Bazel in Waas, Land, volk en keik, Antwerpen, 1976, p 43
- 93 K DE GROOITE, Over tonnen, kuipers en wijn, in Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000, Gent, 2001, p 224-225
- 94 Rapport L Meersschaert (ADW)
- 95 Rapport L Meersschaert (ADW)
- 96 De houtconservatie gebeurde door J Van Cauter (ADW)
- 97 Deze datering kon gebeuen aan de hand van scherven met datum en van munten in het beimpakket

- 98 Rapport L Meersschaert (ADW)
- 99 R DE GROODT, Bazel, Eenige aantekeningen (1^e deel), in Annalen van den Oudheidkundigen Koning van het Land van Waas 53,2 (1942) p 151
- 100 De houtdeterminatie werd uitgevoerd door B Kluck (ADW)
- 101 P LINDEMANS, Geschiedenis van de landbouw in België, deel 2, Antwerpen, 1952, p 120
- 102 Zie R (VAN) HOVE, op cit (noot 86) p 43-44
- 103 H THOEN, De opname in een wereldrijk De Romeinse periode in Temse en in het Waasland, in H THOEN (red), Temse en de Schelde Van IJstijd tot Romeinen, Brussel, 1989, p 75-79
- 104 Uit 11de eeuw stamt de vermelding van een domein te Waasmunster (Wasmonasterium), dat zou behoord hebben aan de Sint-Baafsabdij Volgens J De Wilde berust de toewijzing aan Sint-Baafs op een verijssing Het domein zou toebehoord hebben aan de bisschop van Doornik en zou ontstaan zijn in de tweede helft van de 7de eeuw rond een tijdelijke missiepost van de heilige Amandus bij de keistening van het Waasland Zie J DE WILDE, Waasmunster en de keistening van het Land van Waas, in Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Koning van het Land van Waas 85 (1982) p 173-185
- 105 R VAN HOVE, in b v L DE CLERCQ, op cit (noot 89) p 375-379

ANNALEN
VAN DE
KONINKLIJKE
OUDHEIDKUNDIGE KRING
VAN HET LAND VAN WAAS

Deel 110